Vojni Osijek u 18. stoljeću

Nujić, Pavao

Master's thesis / Diplomski rad

2014

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:018518

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek

zir.nsk.hr

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Diplomski studij povijesti i pedagogije

Pavao Nujić

Vojni Osijek u 18. stoljeću

Diplomski rad
Mentor: prof. dr. sc. Ivan Balta
Osijek, 2014.

Sažetak

Ovaj se diplomski rad bavi jednim aspektom Osijeka, od njegova oslobođenja do 1783., točnije njegovim vojnim elementom. Definirani su osnovni pojmovi i kategorije ključni za to područje, zatim je određen širi koncept i kontekst u kojem se nalaze da bi se u konačnici primijenili na konkretni primjer. Naglasak je stavljen na državno-regionalni smještaj, značaj i ulogu Osijeka u vojnom smislu te na mikroplan konkretne pojave vojske u gradu. Ključni motiv koji se proteže u gotovo svim dijelovima je utvrda, današnja Tvrđa. Rad je podijeljen u pet temeljnih cjelina. U prvom dijelu rada nalazi se opće određenje grada i utvrde, kao i unutar Habsburške Monarhije. Drugi dio odnosi se na oslobođenje Osijeka i vojsku koja se nalazila u njemu s posebnim naglaskom na utjecaj vojske na grad. Treći dio tiče se Osijeka kao dijela obrambenog i vojnog sustava Habsburške Monarhije u upravno-zapovjednom smislu. Četvrti dio posvećen je izgradnji utvrde u Osijeku, dok je peti dio posvećen njezinom konačnom izgledu, funkciji i značaju. Prolazeći kroz više vojnih aspekata Osijeka rad prikazuje utjecaj koji je ostvaren na razvoj grada i njegov značaj na lokalnom i širem planu. U konačnici je donesen zaključak o tome kako je vojska ostvarila ključni utjecaj na Osijek te kako je u mnogim slučajevima bila odrednica njegova razvoja, u pozitivnom i negativnom smislu.

Ključne riječi: vojska, Osijek, 18. stoljeće, utvrda, uprava

Sadržaj

1. Uvod 1
2. Grad i utvrda u 18. stoljeću 3
2.1. Barokni grad-utvrda 5
2.2. Utvrde od Vaubana do Clausewitza 8
2.3. Habsburzi – utvrda – Osmanlije 12
3. Carska vojska i Osijek 16
3.1. Oslobođenje Osijeka i uloga u ratu protiv Osmanlija 16
3.2. Odnos vojnih i civilnih vlasti 19
3.3. Vojska u Osijeku 23
4. Osijek u obrambenom sustavu Habsburške Monarhije 29
4.1. Osnivanje Slavonske Vojne granice i Generalata u Osijeku 29
4.2. Osijek i obrambeni sustav Habsburške Monarhije prve polovine 18. stoljeća 31
4.3. Osijek i obrambeni sustav Habsburške Monarhije u drugoj polovini 18. stoljeća 36
5. Izgradnja vojne utvrde 39
5.1. Radovi na obnovi osmanlijske utvrde 39
5.2. Nova utvrđenja i stanje utvrde na prijelazu stoljeća 41
5.3. Izgradnja moderne barokne utvrde 44
5.4. Radovi na utvrdi do kraja stoljeća 48
6. Tvrđa 51
6.1. Konačni izgled i građevinski sadržaj utvrde 51
6.2. Cijena utvrde 53
6.3. Tvrđa u krajoliku 56
7. Zaključak 59
8. Korišteni objavljeni izvori i literatura 61
9. Prilozi 66

1. Uvod

Osijek je danas najveći i najznačajniji grad istočne Hrvatske, smješten na obali rijeke Drave. Četvrti je grad po veličini u Republici Hrvatskoj te je upravno, gospodarsko, sveučilišno i kulturno središte. Osim naziva dijela grada i pojedinih građevina te nasumičnih ruševina, malo toga podsjeća na njegovo nasljeđe vojnoga središta i važne utvrde. Dok se bivša vojarna pretvara u sveučilišni kompleks, Tvrđa je odavno u potpunosti inkorporirana u gradsko tkivo. Uklanjanjem fortifikacija Tvrđe i pretvaranjem vojnih zdanja u sjedišta civilnih institucija ona je u drugoj polovini 19. stoljeća izgubila svoju prvobitnu ulogu. Međutim, upravo je Tvrđa u 18. stoljeću, vremenu konstituiranja modernog Osijeka, imala središnju ulogu u životu grada. Bila je i ostala simbolom vojnog Osijeka Habsburške vlasti, što je tema ovog rada. Budući da je Osijek bio habsburško vojno središte puna dva stoljeća, a i sam je u tom dugom vremenskom razdoblju prošao kroz bitne promjene, pobliže ću odrediti okvir i strukturu rada kroz njegova tri osnovna elementa: vojni, Osijek i 18. stoljeće.

Premda svaki od ovih elemenata ima svoje specifičnosti, u biti su međusobno određeni i čine jednu cjelinu. Vojni element odnosi se na sav sadržaj, strukturu, upravu, ljudstvo, građevine i procese koji su nastajali i odvijali se u sklopu vojske ili kao njena popratna pojava. Drugi element odnosi se na sam grad Osijek, koji postoji u kontinuitetu od srednjeg vijeka do danas. Međutim, upravo u ovom razdoblju te pod neposrednim utjecajem vojske, bio je razdvojen u tri samostalne i razdvojene gradske općine: Unutarnji grad, Gornji grad i Donji grad. Time je razbijen njegov dotadašnji prirodni razvoj i jedinstvo te je postavljena temeljna struktura na kojoj se razvio današnji grad. Termin Osijek u radu se koristi za ukupnost sve tri gradske općine, premda ih je katkada na mikroplanu teško svesti pod isti nazivnik zbog različitih pravnih regulacija. Tvrđa je ono što povezuje i određuje ove elemente. Sam pojam Tvrđa shvaćamo u užem i širem smislu: prvi se odnosi isključivo na vojna utvrđenja, fortifikacije i objekte, dok drugi na ukupnost utvrde i Unutarnjeg grada u njezinom sklopu. Premda se danas taj pojam koristi isključivo u širem smislu, u 18. stoljeću postajala je jasna razdioba između utvrde i vojnog elementa te civilnog grada unutar nje, premda su prostorno bili jedna cjelina. Stoga se u radu koriste termini osječka utvrda isključivo za utvrđenja i vojne objekte, Unutarnji grad za civilnu općinu unutar nje, a Tvrđa za ukupan prostor koji se nalazio između tadašnjeg Gornjeg i Donjeg grada, zajedno s krunskom utvrdom na lijevoj obali Drave. Pod pojmom Tvrđa ne obuhvaćamo Novi grad, koji je pravno bio dijelom Unutarnjeg grada, ali se nalazio izvan fortifikacijskog kompleksa. Treći element odnosi se na razdoblje, a prema postavci Marcha

Blocha da ne trebamo robovati stoljećima[1] vremenski je okvir određen temeljem bitnih događaja koji su odredili temu rada. Naime, pod 18. stoljećem vojnog Osijeka smatram razdoblje od 1687. do 1783. godine. Prva godina odnosi se na oslobođenje Osijeka od stoljetne Osmanlijske okupacije, čime počinje novo doba u povijesti grada, dok je druga godina značajna zbog prebacivanja vojne uprave iz Osijeka u Petrovaradin, čime on značajno gubi na značaju koji je uživao prethodne 94 godine.

Neposredno nakon oslobađanja Osmanlijske okupacije, Osijek je određen za vojno središte zbog strateškog položaja i već postojanja osmanlijskog utvrđenja. Tijekom idućih pola stoljeća izgrađena je moderna barokna utvrda koja je u svakome pogledu dominirala gradom i okolinom. Postojanje takve utvrde predodredilo je grad za gravitacijsko središte šire regije pa i cijelog Kraljevstva Slavonije. Tako je vojni element s baroknom utvrdom u kojoj se nalazila vojna uprava i vojna posada, koja je služila i kao sabirno središte za vojne kampanje, bio u prvome planu Osijeka većinu ovog razdoblja, čime je uvjetovao i odredio njegov razvoj. Ovime su sažeta tri osnovna područja rada: vojni Osijek na mikro i makro planu te vojna utvrda. Vojni Osijek na mikro planu odnosi se na lokalni vojni element u Osijeku i njegov utjecaj na grad, dok se makro plan uglavnom veže uz postojanje vojne uprave, Vojnu granicu i strateški položaj. Posebna pozornost posvećena je pojavi i pojmu utvrde, od općenitih standarda do konkretnog primjera, koja se proteže kao ključni motiv kroz cijeli rad. Fenomenološko-deduktivnom metodom određeni su pojmovi grada, baroknog grada-utvrde s naglaskom na vojsku, utvrde u užem vojnom smislu i utvrde u širem smislu, koji su zatim postupno ogoljeni do konkretnog primjera na slučaju Osijeka.

Cilj je ovog rada prikazati razvoj Osijeka u 18. stoljeću u odnosu na vojsku koja je bila prisutna u njemu, centralitet koji je imao zbog vojne uprave te ulogu, izgled i značenje njegove utvrde. Drugim riječima, prikazati vojsku i utvrdu u odnosu na grad koji se razvio oko, ali i zbog njih.

[1] Marc Bloch, *Apologija historije ili zanat povjesničara*, Zagreb, 2008.

2. Grad i utvrda u 18. stoljeću

„Najveće djelo čovjekovo oduvijek su bili njegovi gradovi. Oni znače najviši ručni uradak imaginacije nas kao vrste, svjedočeći o našoj sposobnosti preoblikovanja prirodne okoline u nešto najkompleksnije i najtrajnije. I doista, naši se gradovi mogu vidjeti iz dubine svemira."[2] Tim riječima Joel Kotkin jednostavno iznosi važnost fenomena grada. Ovaj najmlađi oblik življenja čovjeka temelj je onoga čega zovemo civilizacijom. Grad stvara akumulaciju koja dovodi do promjena, a time i do razvoja. On je također jedan svijet – u početku je jedan grad bio svijet, a danas je svijet jedan grad.

Tri glavne komponente grada prema Kotkinu su svetost, obrana i trgovina. Svetost se može odnositi izravno na određeno svetište, hram ili religijsko središte, a može se odnositi i na društveno važne mitove koji stvaraju koheziju među stanovnicima grada. Gradovi moraju, kao prvo i osnovno, biti sigurni. Mnogi gradovi najprije nastaju kao mjesta u kojima se nalazi utočište pred neprijateljem i bezakonjem. Kada sposobnost grada za pružanje sigurnosti oslabi, gradsko se stanovništvo seli u provinciju ili u neku drugu, sigurniju urbanu utvrdu. Sigurnost legitimira vlast, pa je unutar ove komponente sjedište vlasti važna sastavnica grada. Svećenici, birokrati i vojnici stvaraju pretpostavku za urbani uspjeh, ali oni sami po sebi ne mogu proizvesti dovoljno bogatstvo da bi se velika populacija mogla održati dulje razdoblje. Tako su obrtnici, trgovci i radnici bili primarni pokretači grada.[3]

Osim općenitog određenja fenomena grada i definicije *grad je grad,* za razumijevanje Osijeka u 18. stoljeću potrebno je pobliže odrediti kategoriju grada koja je vrijedila za područje na kojem se on nalazio: Habsburška Monarhija, a prvenstveno prostor Ugarske krune. Pravno je određenje grada u ranom novom vijeku bilo pod snažnim utjecajem srednjega vijeka pa je tako definicija grada, nastala 1514., važila na prostoru Ugarske Kraljevine sve do 1848. Grad je definiran kao obzidano mnoštvo kuća i ulica u kojem je stanovništvo privilegirano. [4] Zbog česte ratne opasnosti u vrijeme osmanlijskih provala, privilegirani status gradova u Ugarskoj uglavnom je vezan uz njegovu obrambenu funkciju, tako da je grad bio nezamisliv bez postojanje kvalitetnog utvrđenja. Osim utvrđenja iz definicije vidimo kako su druge dvije bitne stavke bile privilegija i broj stanovnika (koje određuje minimum za *mnoštvo*).

[2] Joel Kotkin, *Povijest grada*, Zagreb, 2008., str 22.
[3] Isto, str. 25. -26.
[4] Darko Vitek, *Osijek u XVIII. stoljeću – Od zasebnih gradskih jedinica do jedinstvenog grada*, Zagreb, 2004., str. 4. -5.

Usko određenje gradske sredine povezano isključivo s pravnom kategorijom slobodnih kraljevskih gradova ipak nije bilo zadržano te je osnova podjela između privilegiranog grada (*civitas*) i trgovišta (*oppida*) postala znatno složenijom. Tako su u popisu zemlje iz 1720. godine navedene ove kategorije naselja: kraljevski slobodni gradovi i rudarski gradovi (kao najveći stupanj samouprave), privilegirana i neprivilegirana trgovišta te posjedi i sela. Osim pravne kategorije, status grada određivao je i broj stanovnika, što je dobilo poseban značaj za vrijeme 18. stoljeća. Tako je prva statistička klasifikacija rangirala gradove u 4 razreda prema broju stanovnika: 20 000-30 000, 10 000-20 000, 5000-10 000 i ispod 5000. Najniži prag za grad (trgovište) bilo je 2000 stanovnika.[5]

Prilikom opsežnih popisa iz prve polovice 18. stoljeća posebna se pozornost obraća na vojno-stratešku i privrednu funkciju grada. U tadašnjoj kameralističkoj teoriji privredna je funkcija isticana kao element koji najznačajnije obilježava gradsku sredinu. Tako su trgovina i obrt postali obilježja gradskog načina života, dok je održavanje tržnice ili sajma predstavljalo jedan od najznačajnijih privilegija. Prema istome principu privreda je shvaćena u svrhu povećavanja državnog (dvorskog) bogatstva, koje je zatim mogla održavati što veću vojsku u svrhu obrane i drugih političkih ciljeva.[6] Osim ove dvije, gradovi su bili nositelji i administrativno-upravne funkcije, što je s obzirom na ustroj Habsburške Monarhije u 18. stoljeću bilo od velikog značaja. Državna birokracija bila je oslonac središnjoj vlasti te joj je prema tome pridavana istaknuta pažnja kao i financijska sredstva.[7]

S obzirom na navedene elemente, Osijek je u 18. stoljeću spadao u pravnu kategoriju privilegiranog trgovišta, a vlasnik mu je bila Dvorska komora. Posebnost mu je bila podijeljenost na tri općine, gradske jedinice koje su imale različita prava i karakteristike: Unutarnji grad, Gornji grad i Donji grad. Imao je pravo na tri godišnja sajma i tjedne sajmove te značajno razvijen obrt i trgovinu. Prema broju građana većinu je vremena spadao u kategoriju od 5000 do 10 000 stanovnika, a bio je i najveći grad Hrvatske i Slavonije. Unatoč tome, bitno je zaostajao za velikim gradovima Monarhije, jer je primjerice Beč imao 200 000 stanovnika. Na administrativnom planu bio je središte Slavonije, a kasnije Virovitičke županije. Glavna posebna obilježja bila su geografski smještaj na prijelazu rijeke Drave te povijesno nasljeđe važnog prijelaza i vojnog centra. To je uzrokovalo da tijekom 18. stoljeća postane važno vojno središte i dobije modernu utvrdu.

[5] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 6. -7.
[6] Harald Heppner, „Festung und Landschaft im Zeitalter der Türenkriege", *Türkenangst und Festungsbau: Wirklichkeit und Mythos (Hrgs. Harald Heppner, Zsuzsa Barbarics-Hermanik)*, Frankfurt, 2009., str. 180. – 181.
[7] D. Vitek, *Osijek u XVIII..*, str. 7. – 8.

2.1. Barokni grad-utvrda

Glavna odrednica Osijeka u 18. stoljeću bila je njegova barokna utvrda. Novi sustav ratovanja koji je zamijenio stari srednjovjekovni u ranom novom vijeku odrazio se na sve elemente života grada. Umjesto jednostavnog kamenog zida, koji je svojstven srednjem vijeku, u ranom novom vijeku bilo je potrebno stvoriti komplicirani sustav obrane koji je zahtijevao veliko tehničko znanje i goleme novčane izdatke. Takva praksa bila je prisutna diljem Europe, dok je Osijek njezin najreprezentativniji primjerak na prostoru današnje Hrvatske. Premda je postojao sustav utvrđivanja gradova, svaki grad bio je poseban zbog osobitih odrednica. U ovome će poglavlju biti riječi o općenitom primjeru takvom grada u europskim razmjerima.

Barokne utvrde bile su tako kompleksne da ih je bilo ne samo teško graditi nego još teže mijenjati, osim uz izvanredno velike troškove. Stari su se zidovi lako mogli proširivati obuhvaćaju i predgrađa, tako da oni nisu sprječavali prirodni rast i prilagođavanje, što nije bio slučaj kod novih fortifikacija. U tom je razdoblju izgradnja utvrda bila preteška za pojedini grad te se ona prepušta raznim financijerima, uglavnom dvoru. Štoviše, u slučaju Hrvatske i Slavonije izgradnja takve utvrde bila je previše i za cijelo kraljevstvo. To je u konačnici često završavalo izrabljivanjem samoga grada kroz tlaku ili nametnutu kontrolu preko utvrde. Gradnja utvrda bila je neproduktivna investicija, kojom se odvraća energija s proizvodnje potrošnih dobara i iscrpljuju narodna bogatstva, čak i onda ako se ne radi o novčanim izdacima. Tako i besplatni rad građana koji se nametao tlakom nije bio ,,besplatan", jer je odvraćao ljude od njihova drugog, produktivnog posla. Novi utvrđeni grad planiran je u prvom redu kao utvrda, a sam je grad tek naknadno utrpan u taj kalup. Prostor što su ga zauzimala nova utvrđenja bio je obično veći od prostora cijeloga grada. Tako je prostor za širenje bio samo vertikalan, posebno s obzirom na to da su neki državnici, poput Richelieua, naredili da se sve zgrade na području oko grada razruše. Grad je bio okružen, kao primjerice Pariz, čistinom na kojoj nije bilo nijedne zgrade i koja je, kao brisani prostor, trebala služiti lakšoj obrani od neprijatelja. Time se u 17. stoljeću u europskim gradovima počinju graditi visoke stambene zgrade, jer se kod mnogih gradova građani nisu usuđivali graditi van gradskih zidova.[8]

Umijeće građenja utvrđenja doseglo je svoj vrhunac u 17. stoljeću, u koncepcijama velikog francuskog inženjera Sebastiena Le Prestrea de Vaubana. Utvrđenja koja je on sagradio bila su tako učinkovita da je trebalo organizirati nove vojne jedinice, tehniku i taktiku kojima je prvenstveni zadatak bio da ta utvrđenja probiju i osvoje. Vauban se u svoje vrijeme proslavio

[8] Lewis Mumford, *Grad u Historiji*, Zagreb, 1968. str. 362. – 364.

umijećem opsade gradova te je proveo čak 53 uspješnih opsada (u njih je 20 prisustvovao sam kralj Luj XIV.), tako da možemo reći da je on zaslužan za ukupnu promjenu umijeća ratovanja u smislu borbe za utvrdu (napada i obrane).[9] Premda je umijeće građenja utvrda zahtijevalo beskrajne žrtve, praksa je trajala još gotovo cijelo 18. stoljeće, a konačni oblik dobiva osamdesetih godina tog stoljeća.[10] Novi dalekozori poboljšali su artiljerijsku vatru, a veća pokretljivost u opskrbljivanju, zahvaljujući kanalima i cestama te odgovarajućoj vojnoj organizaciji, dala je novi poticaj mobilnoj vojsci. U međuvremenu je državni teritorij postao sam „grad" koji je trebalo braniti.[11] Tako se u mnogim slučajevima gradnja utvrda pokazalo kao izrazito veliko ekonomsko rasipanje. Kada bi kompleksan i skup posao izgradnje napokon bio završen, politika bi odvela rat u drugi kut Europe, a utvrda bi izgubila svoju ulogu.[12]

Razvoj umijeća utvrđivanja prebacio je naglasak u graditeljstvu s arhitekture na konstrukciju, s estetskog projekta na materijalne proračune težine, broja i položaja. To je bio uvod u primjenu složenije strojarske tehnike. Taj je razvoj bio osobito značajan zato što je izmijenio sliku grada. Mali svijet srednjovjekovnog grada u kojem je sve bilo tako blizu da se moglo obići pješice, u kojem su vidici bili zatvoreni, a prostor išao asimetričnim granicama, pretvorio se u široki svijet barokne politike, s dalekometnim topovima, vozilima te željom da se osvoji prostor i da se vlastita prisutnost nametne čak i na drugoj strani svijeta. U vrijeme baroka grad je, sputan svojim utvrdama, mogao rasti samo prema gore, nakon što je ispunio sve vrtove iza kuća. Utvrde su se, međutim, nastavile širiti, utoliko prije što su vojni inženjeri pronašli da se topovske kugle mogu učiniti manje opasnima ako udaraju u neku podatnu materiju, kao što je zemlja, a ne u zid od kamena ili opeke. Zato su sada vanjske fortifikacije zauzimala više mjesta nego tradicionalni bedemi, opkopi i jarci. Dok je u ranijim baroknim utvrdama udaljenost od podnožja unutarnjeg nagiba do podnožja vanjskog grudobrana iznosila oko 80 metara, u Vaubanovoj klasičnoj utvrdu Neuf-Brisach ta je udaljenost iznosila 210 metara. Ne samo da se na ovaj neiskoristivi prostor trošila dragocjena gradska zemlja, nego je on predstavljao i prostornu prepreku, tako da je komunikacija s okolinom bila otežana i ograničena.[13] Na prostoru Habsburške Monarhije jedan od primjera vaubanske nizinske utvrde koja nije na rijeci (poput Neuf-Briascha) bio je Temišvar, građen kratko nakon Osijeka, koji je imao promjer udaljenosti fortifikacija od 100 do 150 metara. Bedemi su mu bili dugački ukupno 3 800 metara, visoki

[9] Paddy Griffith, Peter Dennis, , *The Vauban Fortifications of France*, Osprey Publication, 2006., str. 5.
[10] Robert Rill, „Das Festungwesen im Habsburgerreich des 18. Jahrhunder im überblick", *Festung und Innovation (Hrgs. Harald Heppner, Wolfgang Schmale), Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erfoschung des 18. Jahrhunderts (20)*, Bochum, 2005 str. 52.
[11] L. Mumford, *Grad u Historiji*, str. 364.
[12] R. Rill, „Das Festungswesen...", str. 37.
[13] L. Mumford, *Grad u historiji*, str. 364. – 365.

između 10 i 12 metara, a široki 15 do 20 metara. Okolo utvrde nalazio se brisani prostor od 700 metara.[14]

Rat je ubrzao sve preobražaje te je diktirao tempo svim drugim institucijama. Nova stajaća vojska - velika, moćna i zastrašujuća u vrijeme mira jednako kao i u vrijeme rata, pretvorila je sam rat u jednu kontinuiranu akciju. Potreba za sve skupljom ratnom opremom pretvarala je gradove u gospodarske motore koji su omogućavali vladarevu apsolutističku politiku. U takvome je sustavu najveći prioritet imalo financiranje i uzdržavanje vojske i utvrda. Gradski je život bio tomu podređen, a privilegije i status imali su oni koji su mogli što više doprinositi njegovu održavanju. U vrijeme ekonomske krize topovi vojske mogli su se lako, na prvi znak uzbune, okrenuti protiv podanika. Preobražaj umijeća ratovanja učinio je više nego bilo koja sila na izmjeni ustrojstva grada. Moć je postala sinonim velikog broja. Vojska koja je neprestano spremna za rat postala je novi čimbenik u državi i životu grada. U Parizu i Berlinu, kao i u drugim vojnim središtima, stajaća vojska zahtijevala je poseban smještaj, jer vojnici ne mogu stalno živjeti s građanstvom bez izazivanja sukoba i pritužbi. Vojarne su imale gotovo isto mjesto u baroku kao što je samostan imao u srednjem vijeku. Smjena straže, vježbanje i parade postale su masovne predstave za sve pokornije stanovništvo, a zvuk trube i bubnja bio je karakterističan za barokni grad kao što je zvono bilo za srednjovjekovni.[15]

Vojnici su čisti potrošači, a kad stupe u akciju, „privređivanje" im je destruktivno. Njihove potrebe za stambenim prostorom uvijek su pratile jednako velike zahtjeve za hranom, pićem i odjećom. Zato su se oko vojarni nalazili nizovi gostionica i čitava vojska krojača. Može se čak reći da se stvarala druga stalna vojska trgovaca, krojača, gostioničara i prostitutki, a bijeda pojedinih članova te druge vojske posljedica je neprekinutog niza vojnih sukoba koji su uznemiravali Europu i dosegli vrhunac u 18. stoljeću. Stajaća vojska, dakle, predstavlja skup potrošača koji masovno troše. Osim toga, prisutnost velikog broja ljudi naviknutih na slijepu poslušnost morala se nužno odraziti i na sve društvene vidove života. Svojom disciplinom vojska je davala primjer za ostale oblike političke pristile, tako da su građani naviknuli prihvaćati grubi narednički ton i arogantne, brutalne manire viših slojeva.[16]

Dva su kraka apsolutističkog sustava vojska i birokracija. Oni predstavljaju njegovu svjetovnu i duhovnu podršku. Dakle, barokni je grad bio njegovo središte, njegovo svetište i njegova moć.

[14] Swantje Volkmann, *Die Architectur des 18. Jahrhundert im Temescher Banat*, Heidelberg, 2001., str. 83.
[15] L. Mumford, *Grad u histroiji*, str. 366.
[16] Isto, str. 366.

2.2. Utvrde od Vaubana do Clausewitza

Premda Sebastien Vauban niti Carl von Clausewitz nisu dio kronološkog 18. stoljeća, u perspektivi rata itekako su s njime povezani. Vauban je bio glavni vojni inženjer Francuske do 1703., dok je Clausewitz tek 1792. stupio u prusku vojsku. Prvi je svojim radom promijenio umijeće ratovanja vezano za opsadu grada, obranu i napad, dok je drugi iznio temeljitu teoriju o ratu pa tako i osvrt na značenje i funkciju utvrde unutar rata. Premda je Clausewitz djelovao i pisao u vrijeme kada je umijeće ratovanja bilo donekle promijenjeno u odnosu na 18. stoljeće, prvenstveno zbog pojave *Leveé en masse*[17] i napoleonskih ratova. Njegov osvrt na utvrde daleko nadilazi trenutnu vremensku *ratnu modu*, kako je sam naziva.

Vauban nikada nije osmislio određeni sustav, niti ga zapisao, a u konačnici nije ni vjerovao u sustave gradnje prema nekom intelektualnom sustavu. Sve se temeljilo prema lokalnim uvjetima gradnje pojedine utvrde, a ne prema zadanim konceptima ili studijama. Suvremenici su osjetili potrebu prema stvaranju sustava nakon što su osjetili nadmoć njegova rada u praksi, kako bi ga mogli lakše razumjeti i primijeniti.[18] Budući da je teško opisati što bi značila vaubanska utvrda, uglavnom se reducira u seriju sustava gradnje koje dijele osnovne fortifikacijske komponente. Unatoč tome, vaubanovi principi gradnje utvrde koje je postavio u drugoj polovini 17. stoljeća u Francuskoj postali su modelom koji se oponašao diljem Europe.[19] Oni su postavljali maksimu kojoj se težilo, a Osijek je jedan od primjera takve prakse.

U samoj je praksi Vauban radio na osnovama koje je postavio Blaise Pagan,[20] ali ih je koristio s velikom slobodom i fleksibilnošću. Tako je, primjerice, proslavio i usavršio gradnju utvrda izvan glavnog centra obrane, primjerice tvrđavskog roga i krunskih utvrda, dok je ideja odvojene utvrde bila Paganova. Unaprijedio je gradnju bastiona te razvio bastion toranj koji je bio šuplji bastion s otvorima za paljbu, a služio je kao sekundarna obrana nakon što izdvojeni bastion padne. U Tournaju je, primjerice, odlučio zadržati postojeći srednjovjekovni zid i ojačati ga s četiri tvrđavska roga i deset odvojenih bastiona. Kada je trebalo brzo reagirati, gradio je

[17] Termin označava masovno dizanje naroda za rat, a proglas je donešen 23. kolovoza 1793. u Parizu. Imao je formu poziva na totalni rat, što je bila velika promjena u načinu ratovanja ranog novog vijeka. Frank Maloy Anderson, *The Constitution and other select Documents Illustrative of the History of France 1789 – 1907*, Minneapolis, 1908., str. 184. – 185.

[18] P. Griffith, P. Dennis, *The Vauban...*, str. 24. – 25.

[19] Habsburška Monarhija u 18. stoljeću dovodi inženjere iz novostečenih zemalja u svoje nasljedne zemlje. Uz njihovu pomoć organizira obrazovanje vojnih inženjera koje je sljedilo suvremene vaubanove principe. R. Rill, „Das Festungswesen...", str. 38. – 39.

[20] Blaise François de Pagan (1604. – 1665.) bio je Francuski vojni inženjer i učitelj Vaubana, osnivatelj prve francuske škole utvrđivanja. Catherine Brisac, „Pagan Blaise François de - (1604-1665)", *Encyclopædia Universalis [en ligne]*, posjećeno 6. rujna 2014. URL : http://www.universalis.fr/encyclopedie/blaise-francois-de-pagan/

izdvojene, manje i moćne utvrde pored gradova koje su trebale odvući pozornost napadaču. Bio je prvi vojni inženjer koji je konzistentno organizirao i regulirao profil svojih utvrda prema okolnom terenu.[21] U konačnici, ovakav pristup bio je značajan za gradnju osječke utvrde, posebice kada se odustalo od izgradnje nove utvrde prema idealnim teorijskim principima. Improviziranje sa zatečenim stanjem jedna je od važnih točaka *vaubanskoga* u osječkoj utvrdi.

Ideja koja se može smatrati sustavom, a dolazi od samog Vaubana, više se tiče značenja i smještaja utvrde na makro planu nego gradnje pojedinačne utvrde. Radi se o ideji *Pré Carré*, koja bi doslovno značila kvadratna livada, a odnosi se na Francusku Luja XIV. Njegova je uloga bila gradnja ograde oko kraljeve livade.[22] To je bio inovativan način razmišljanja u vrijeme kada je svaka fortifikacija viđena kao izrazito lokalne naravi, koja se u najboljem slučaju mogla uklopiti u užu regionalnu obranu, ali nikako ne na ukupnu državu.[23] Sama ideja ne bi značila puno da nije dobila punu podršku kralja. Tako je Luj XIV., koristeći Vaubana, podigao lanac utvrđenja i utvrda oko cijele države. Samo je na sjeveroistočnoj granici utvrdio 83 grada, a 8 novih strategijskih središta podigao je iz temelja. Trošak građenja ovih utvrđenja bio je strašno velik: 76% ukupnog proračuna Francuske išlo je u vojne svrhe, a od toga 17% samo na vaubanova utvrđenja. Svedeno na konkretan iznos, Luj XIV. potrošio je do 1705. godine 220 000 000 lira na utvrđenja.[24] Ovaj sustav pokazao se kao veliki uspjeh u obrani Francuske, omogućio je Luju preživljavanje rata protiv ostatka Europe, a na njemu bio mu je zahvalan i Napoleon cijelo stoljeće kasnije.[25]

Upravo za vrijeme napoleonskih ratova kovao je zanat tada mladi Clausewitz u pruskoj i ruskoj vojsci. U godinama nakon završetka ratova piše svoju poznatu raspravu *O ratu*, gdje posvećuje poglavlje utvrdama te definira njihovu ulogu. Tako iznosi da su utvrđenja nastajala kako bi štitila gradove i njegovo stanovništvo od neposredne ratne opasnosti. Ova jednostavna uloga uskoro je proširena te je odnos koji je takva utvrđena točka imala prema cijeloj zemlji i vojsci koja se za nju borila podigao njezinu važnost i značenje i izvan zidova te je ona značajno pridonosila osvajanju ili obrani zemlje. Kao točka koja postaje važna za ukupan ishod rata koji nadilazi lokalni karakter, postala je sredstvom za povezivanje rata u čvrstu cjelinu. Tako su utvrde dobile strateško značenje koje se neko vrijeme smatralo toliko važnim da je zahtijevalo temeljne crte ratnih planova koji su više težili zauzeti jednu ili nekoliko utvrda, nego uništiti neprijateljske oružane snage. Unutar ovakvih odnosa smatralo se da se u određivanju točki za

[21] Christopher Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Friedrich the Great 1660 – 1789*, Siege Warfare (II), Routledge & Kegan Paul, London, 1985. str. 81. – 84.
[22] Dakle, stanovnici te livade su bili ovce.
[23] P. Griffith, P. Dennis, *The Vauban...*, str. 12.
[24] Saul David (ed. cons.), *War – From Acnient Egypt to Iraq*, London, 2009. str. 152. – 153.
[25] C. Duffy, *The Fortress...*, str. 94.

utvrđivanje ne može biti dovoljno pedantan i apstraktan. Zbog ovih apstraktnih namjena uskoro se zaboravilo na prvobitnu ideju i ulogu utvrde te se javljaju utvrde bez gradova i stanovnika. Razvojem umijeća ratovanja, ratne tehnike i društveno-političkih procesa ovakav slijed shvaćanja utvrde bio je očekivan. Broj utvrda morao se smanjivati, a proces je išao od ideje da se utvrdama neposredno zaštite gradski stanovnici i njihova imovina. Prema tome, utvrde se smatraju posrednom zaštitom zemlje temeljem njihova strateškog značenja za ukupni obrambeni sustav. Unatoč tome, Clausewitz smatra da koliko god ovakav razvoj bio potreban, ideje su često otišle predaleko, a neprirodnost i igrarije potisnule pravo značenje stvarnih i velikih potreba.[26]

Djelovanje utvrde sastavljeno je od dva različita elementa: pasivnog i aktivnog. Pasivnim elementom utvrda štiti mjesto i sve ono što se u njemu nalazi, dok aktivnim ima određen utjecaj na okolinu izvan dosega svojih topova. Aktivni element čine napadi koje posada može poduzimati protiv svakog neprijatelja koji se približi do određene točke. Što je veća posada, to su veće i postrojbe koje se izdvajaju u takve svrhe, a što su one veće u pravilu mogu ići dalje. Iz toga proizlazi da aktivni djelokrug neke velike utvrde nije samo intenzivno jači, nego i veći od onoga manje utvrde. Ovaj element sastoji se od dva dijela: od akcija same posade i akcija koje mogu izvesti druge postrojbe koje se trenutno nalaze u utvrdi, a nisu njezin sastavni dio. Akcije koje si posada utvrde smije dopustiti dosta su ograničene. Čak i kod velikih utvrda s brojnom posadom, postrojbe koje se u tu svrhu mogu poslati u usporedbi sa slobodnim oružanim snagama uglavnom nisu znatne, a polumjer njihova djelokruga rijetko iznosi više od nekoliko hodnji. Ukoliko je utvrda mala, ove postrojbe postaju gotovo beznačajne, a njihov djelokrug ograničava se samo na obližnja sela. Drugi dio aktivnog elementa, postrojbe koje nisu dijelom posade, značajno proširuju djelokrug neke utvrde iz razloga što se ne moraju bezuvjetno vratiti u utvrdu. Tako utvrde služe kao sabirna mjesta i vojni logori za veliki broj privremene vojske, koji zatim odlazi u vojne kampanje. Najmanje djelovanje najslabije posade i dalje je najvažniji dio koji sve utvrde moraju ispuniti. Strogo gledano, ni najpasivnija djelatnost neke utvrde, obrana pri napadu, ne može se zamisliti bez aktivnog učinka.[27]

Značenje i uloga utvrde u pasivnom dijelu sastoji se od brojnih elemenata, koje može sve ispunjavati u isti mah ili pojedine u određenim trenucima. Tako su utvrde važni i najveći oslonci za obranu i to: 1) kao sigurna skladišta; 2) za osiguranje velikih i bogatih gradova; 3) kao prave zapreke; 4) kao taktički oslonci; 5) kao postaje; 6) kao utočišta slabih ili neuspjelih postrojbi; 7) kao pravi štitovi protiv neprijateljskog napada; 8) kao zaštite vanjskih stanova; 9) kao zaštite neosvojene pokrajine; 10) kao središta za opći ustanak; 11) za obranu rijeka i planina.

[26] Carl von Clausewitz, *O ratu*, Zagreb, 2010. str. 307. – 309.
[27] Isto, st. 308. – 309.

Primjerice, velike utvrde pogodne su za velike gradove u ravnici, a time uglavnom zadovoljavaju ili mogu zadovoljavati sve ove zahtjeve. Na moru, rijekama, brdima, močvarama i neprohodnim šumama utvrde su dvostruko učinkovitije. Utvrda je kao objekt dio sustava utvrđivanja zemlje, a on se temelji na velikim, trajnim stvarima i odnosima koji su neposredno povezani s temeljem države. Prema tome u njoj se ne bi trebalo nalaziti nešto poput prolaznih modnih pogleda na rat. Umišljene strateške finese i potpuno individualne trenutačne potrebe za utvrde, koje se grade za stoljeća, pogrešne su i rezultiraju teškim posljedicama. Primjer loše smještene utvrde u Europi je Srebrna Gora u Šleskoj, koju je Fridrik II. sagradio, a sasvim je izgubila svoju ulogu i značenje u izmijenjenim okolnostima.[28]

Premda su navedeni Vaubanovi standardi i Clausewitzova teorija vrijedili diljem Europe 18. stoljeća, područje između Dunava i Jadrana imalo je svoje posebnosti, a upravo se ovdje nalazio Osijek. Ovaj se prostor u smislu utvrda ističe prvenstveno u njegovoj ulozi nasuprot Osmanlijskog Carstva. Utvrđenja datiraju iz kasnog srednjeg vijeka ili ranog novog vijeka, a uzrok je tome dužina trajanja ovog sukoba – od 15. do 18 ili 19. stoljeća. Tako je raspršenost utvrđenja na ovom prostoru koja su služila za obranu od Osmanlija velika, a kreću se od običnih zemljanih nasipa ili zemljanih zidova s drvenim palisadama, srednjovjekovnih dvoraca s većim ili manjim prilagodbama do modernih utvrđenja 18. stoljeća, koja su odgovarala Vaubanovim principima. U ovom kontekstu treba posebno ukazati na razliku između teorije i prakse, jer između nacrta i ideja idealnog grada-utvrde i stvarnosti postojala je velika razlika. Tako se mjere koje su poduzimane u vezi utvrđenja na ovome prostoru dijele na: 1) obzidavanje nastanjenih mjesta;[29] 2) prilagođavanje vojnih zdanja od prije osmanlijskog vremena;[30] 3) gradnja novih utvrda na glavnim prometnicama i graničnom području;[31] 4) podizanje gradova-utvrda;[32] 5) održavanje stražarskih tornjeva te 6) manja utvrđenja za osiguravanje osnovne infrastrukture.[33]

[28] C. v. Clausewitz, *O ratu*, str. 309. – 319.
[29] Odnosi se na više ili manje sva veća naselja u graničnom području s Osmanlijskim Carstvom (Senj, Petrinja, Varaždin, Zagreb, Ptuj, Graz, Raab, Bratislava...). Harald Heppner, „Festung und Landschaft im Zeitalter der Türkenkriege", *Türkenangst und Festungsbau: Wirklichkeit und Mythos (Hrgs. Barbarics-Hermanik, Heppner)*, Frankfurt, 2009. str. 178.
[30] Prvenstveno je služilo za bježanje u vremenima opasnosti (Riegersburg, Eisenburg i Sarvaš). Isto, str. 178.
[31] Karlovac, Komárno, Nové Zámky (Neuhäusl). Isto, str. 178.
[32] Svrha podizanja ili proširivanja naselja u okružju utvrda bila je briga za njezino posadu i održavanje, ali i razvoj obrtničkog života u zemlji. Ova varijanta javila se u prvoj polovini 18. stoljeća, a primjer su Osijek, Petrovaradin, Temišvar, Arad i Oradea. To su u biti bili pravi barokni gradovi-utvrde. Isto, str. 178. – 179.
[33] Isto, str. 179.

2.3. Habsburzi – utvrda – Osmanlije

Sustav utvrda koji je štitio Europu od Osmanlija prostirao se od Sjeverne Afrike preko otoka Mediterana, Dalmatinske obale i regije između Jadrana i Dunava do zapadnih dijelova Ukrajine.[34] Taj je prostor bio širi i od dosega Habsburške Monarhije, a prostori današnje Hrvatske činili su samo jedan dio toga sustava. Na području Habsburške Monarhije taj sustav utvrda bio je usko povezan s postojanjem institucije Vojne granice, koja je uz postojanje klasičnih utvrda činila ukupnu „utvrdu" protiv Osmanlija u vojnom i upravnom smislu. Zbog višestruke naravi utvrde, a time i Vojne granice, ovdje ćemo se baviti nekim drugim aspektima koji nadilaze usku ratnu ulogu i značenja koja, na prvi pogled, imaju samo nasuprot „neprijatelja Kršćanstva".

Razdoblje 18. stoljeća za Vojnu je granicu značilo proces promjena. Naime, radilo se prvenstveno o procesu organizacije (Slavonske i ostalih Vojnih granica novostečenih teritorija na prijelazu i početkom stoljeća) i reorganizacije u svrhu ostvarivanja što veće političke i financijske neovisnosti od utjecaja zemaljskih, hrvatskih i prvenstveno unutarnjoaustrijskih staleža. Tako proces koji je započeo krajem 17. stoljeća, a završio u drugoj polovini 18. stoljeća, označava kraj razdoblja Hrvatsko-slavonske Vojne granice kao srednjoeuropskog obrambenog pojasa protiv Osmanlija, a počinje njezino razdoblje kao nepregledne Habsburške vojarne na otvorenom.[35] Uzmemo li u obzir da je krajem 18. stoljeća, točnije 1780., u njoj živjelo 529 496 stanovnika, što je činilo 1/3 stanovništva ukupne Hrvatske, ne čudi zaključak Mirka Valentića da je to bila najveća vojarna u povijesti Europe.[36]

Održavanje je tog vojnog sustava iz još jednog razloga ostalo jako privlačno za Habsburšku Monarhiju. Sve napore Habsburgovaca da države koje su nominalno sačinjavale dio njihova carstva stave i stvarno pod svoju centraliziranu upravu, od početka su onemogućavali zemaljski staleži, a partikularizam je bio najizraženiji među feudalnom vlastelom. Krajišnici sa statusom slobodnih seljaka uglavnom su bili povezani jedino s dvorom. Negiranjem kmetskih odnosa jedino hrvatski vlastelini gube svoja feudalna prava. Zbog svoje isključivo vojne strukture, Vojna je granica pripadala izravno pod zapovjedništvo vojnih krugova u Grazu i Beču. Hrvatski i unutarnjoaustrijski staleži pristali su na formiranje Vojne granice u doba kada su *strahovanja od turskih pohoda* postala veća od centralističkih težnji habsburške dinastije. Utjecaj kojeg su staleži u početku uživali nije preživio apsolutizam. Tako je moć kuće Habsburg uspjela

[34] Harald Heppner, Zsuzsa Barbarics-Hermanik (Hrgs.), *Türkenangst und Festungsbau*, Frankfurt, 2009., str. 247.
[35] Alexander Buczynski, *Gradovi Vojne krajine (I)*, Zagreb, 1997., str. 16.
[36] Mirko Valentić, „Iz povijesti Virovitičke županije", *Hrvatska na tajnim zmeljovidima 18. i 19. stoljeća – Virovitička županija*, Zagreb, 2002., str. 42.

pretvoriti Vojnu granicu u njihov političko-vojni instrument, gdje su izvodili razne apsolutističke eksperimente i to u sve u svrhu navodne državne sigurnosti od sve realno slabije prijetnje Osmanlija.[37]

Potreba za obranom od Osmanlija bila je jedan od najranijih kamena temeljaca za uspostavljanje centralizma i prelaženje preko feudalnih prava, prvenstveno zbog nemogućnosti staleža da se uspješno nose s neprestano prisutnom opasnosti. Naime, staleži su se prvenstveno oslanjali na lokalnu/zemaljsku obranu insurekcijom, koja je bila srednjovjekovnog tipa i već u 17. stoljeću poprilično zastarjela. Svodila se na reagiranje u slučaju trenutne opasnosti i bez dugoročnog plana stalne obrane. U takvim se uvjetima bečki dvor profilirao kroz stoljeća kao nositelj ukupne obrane od Osmanlija,[38] a time i organizacije zajedničke centralističke države. Ideja za unificiranu monarhiju išla je usporedno s ekonomskim i kulturnim odnosima u zapadnoj Europi, čiji je cilj bio provesti modernizaciju. Takvo političko građenje „utvrde" za cilj je imalo stvaranje ukupne države kroz njezinu unutarnju homogenizaciju, u svrhu povećavanja njezine moći i samim time podizanja sigurnosti i mogućnosti obrane. Za ostvarenje ovakvog plana bilo je potrebno stvoriti jedan novi odnos podanika i vladara koji bi za cilj imao javno-državni interes, a ne feudalno-staleški. Ova politika svoj je vrhunac dostigla za vrijeme vladavine Marije Terezije i Josipa II., a ostavila je neizbrisiv trag na svim zemljama Monarhije pa tako i Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Takva ambicija bečkog dvora našla se na neprijateljskoj strani drugih dvaju centara moći Monarhije – Crkve i staleža.[39]

Osmanlije su postupno prodirale u jugoistočnu Europu te pljačkale zemlje Habsburške Monarhije, pa čak i u Unutarnjoaustrijske pokrajine koje nisu bile pogranične. Ovo je bio glavni razlog zašto su, primjerice, Štajerski staleži financirali obranu u Hrvatskoj i Slavoniji.[40] Sve do mira u Srijemskim Karlovcima 1699. nije postojala jasna i točna granica između Osmanlija i Habsburške Monarhije. Bila je to zamišljena granica na ničijoj zemlji, koja je počinjala nedaleko od posljednjih utvrda. Temeljem ovog granične su utvrde zadobile veliko značenje, a upravo su neodređene granice bile razlogom i poprištem konstantnih sukoba. Stoga su pogranične utvrde često bile pogranične točke carskih vojnih pohoda, ili pak ishodišne točke osmanlijskih vojnih

[37] Robert Rill, „Jozefinski vojni zemljovidi na prostoru Republike Hrvatske", *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeće - Virovitička županija*, Zagreb, 2002., str. 26. – 26.
[38] Prema srednjovjekovnom pravu, staleži su snosili teret ratovanja unutar granica kraljevstva, a vladar izvan. Sve do 1715. insurekcija je bila glavni oblik prikupljanja vojske, čime je vladar uvelike ovisio o volji staleža, a posebno Ugarskog i Hrvatskog, odnosno Slavonskog sabora. Ključna je činjenica ovdje što plemstvo nije moglo samo braniti zemlju od Osmanlija. Neven Budak, *Hrvatska i Slavonija u Ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007., str. 78.
[39] H. Heppner, „Festung und Landschaft...", str. 180. – 183.
[40] Isto, str. 16.

pohoda.[41] U takvome sustavu utvrde zadobivaju i simbolično značenje kao bedema u obrani protiv *drugoga* na vojnom, političkom ali i mentalnom planu.

Faktor straha bio je jedan od čimbenika političkih procesa s kraja 17. i 18. stoljeća. Naime, radilo se o takozvanom „strahu od Turaka" (Türkenangst). Bez sumnje je za zemlje jugoistočnog dijela Habsburške Monarhije Osmansko Carstvo predstavljalo stvarnu stoljetnu prijetnju te je tako nastao latentni strah od Turaka. Upravo je taj strah bio ciljano instrumentaliziran od strane Habsburga[42] prilikom pregovora sa zemaljskim staležima, posebice za dobivanje financijske potpore za vođenje ratova. Tako su habsburški vladari često na zemaljskoj, ali i carskoj razini vrlo eksplicitno pretjerivali u iznošenju trenutne opasnosti od Osmanlijskog Carstva (primjerice laž da su Osmanlije objavile rat ili da ga spremaju), što je djelomično moglo biti i opravdano nedostatkom platne discipline staleža.[43]

Habsburzi su doduše primjenjivali strah od Turaka kao instrument moći od 16. stoljeća. Strah od Turaka na prostorima Habsburške Monarhije postojao je stoljećima simultano kao stvaran i stvoren fenomen. U 16. i 17. stoljeću Osmanlije dobivaju negativnu sliku koja je bila dominirana stereotipima, propagiranim kroz novine i privatne tiskovine. Bio je to politički generirani diskurs s ciljem njegova instrumentaliziranja u borbi sa staležima, uglavnom u domeni nadležnosti i financiranja. U tom kontekstu utvrde su služile kao mentalni zid. Razdvajale su europski i kršćanski svijet od drugih.[44] U pograničnim dijelovima Monarhije korištenje straha u političke svrhe ostalo je prisutno kroz više stoljeća.

Iz ovoga proizlaze dva mita. Prvi se tiče poveznice između straha od Turaka i gradnje utvrda. On povezuje strah pogođenog stanovništva pred širenjem Osmanlija, koje je uzrokovalo građenje utvrda zbog želje za obranom. Postojale su velike razlike ovisno o vremenu, mjestu i načinu reagiranja na taj strah. Gradnja utvrda nije jedina mjera koja je postojala za izbjeći opasnosti, nego i emigracija iz graničnih područja kao i svojevoljno pokoravanje osmanlijskom okupatoru. Gradnja utvrda u pravilu je vremenski odmaknuta i stoga ne može biti objašnjena samo od strane ugroženog stanovništva. Sigurnosna je politika i centralizacija moći na prostoru između Dunava i Jadrana bila usko povezana; stoga je tadašnja dinamika zavisila manje od

[41] H. Heppner, „Festung un Landschaft...", str. 22.
[42] Korištenje straha kao političkog sredstva od strane Osmanlija bilo je umjereno prisutno u dokumentima do 1606. (Žitvanski mir), dok je od tada postalo neznatno. Naime, upravo tim mirom dvije monarhije postaju službeno ravnopravne, te Habsburški car više nije oslovljavan kao Njemački kralj ili Bečki kralj, nego kao Rimski car. U takvom ravnopravnom odnosu strah više nije igrao međudržavnu političku ulogu, barem ne na visokim razinama. Ernst D. Petritsch, „Angst als politisches Instrument der Osmanen?", *Türkenangst und Festungsbau: Wirklichkeit und Mythos (Hrgs. Barbarics-Hermanik, Heppner)*, Frankfurt, 2009., str. 36.
[43] Isto, str. 15.
[44] Zsuzsa Barbarics-Hermanik, „Reale oder gemachte Angst? Türkengefahr und Türkenpropaganda im 16. und 17. Jahrhunder, *Türkenangst und Festungsbau: Wirklichkeit und Mythos (Hrgs. Barbarics-Hermanik, Heppner)*, Frankfurt., str. 49. -56.

stvarne opasnosti od Osmanlija već od promjenjivih konjunktura u odnosu između vladara i staleža. Drugi mit tiče se same učinkovitosti utvrda i njihove gradnje za obuzdavanje Osmanlijske opasnosti, a sastoji se od dvije zajedničke komponente. Prva je prikladnost gradnje utvrda, jer suvremeni izvori vrlo često navode da obrambene želje uglavnom nisu odgovarale obrambenoj gradnji i spremnosti. Tako, primjerice, postoje brojni izvještaji o izrazito lošem stanju utvrda koje se raspadaju. Pitanje je koliki je bio stvarni obrambeni potencijal tih utvrda. Druga komponenta tiče se pitanja je li s postojanjem utvrda mogao nestati strah pred Osmanlijama, posebice ako se uzme u obzir njihovo stanje? Naime, taj strah ima brojne uzroke koji su prisutni stoljećima i zasigurno postojanje utvrde nije mogao biti jedini čimbenik koji bi ga poništio. Ove okolnosti ističu da nijedna automatska veza između straha od Turaka i gradnje utvrda nije prisutna. Puno utvrda ne služi samo za obranu od Osmanlija, kao simbola zaštite i štita za lokalno stanovništvo, već također kao signalizatora emblema vlasti 18. stoljeća nasuprot podanicima - kao simbola centralne pretenzije za moć.[45]

Utvrde su ogledalo političke kulture jednog vremena ili jednog vladajućeg sustava. Promatrajući utvrde 18. stoljeća uviđa se da one nisu bile samo dio obrambene strategije, nego također pokazatelji državne moći, koja je na razne načine željela izraziti svoju nadmoć i utjecaj. Kao simbol vlasti izvan glavnog grada carstva, utvrda je služila kao poveznica između vladara i podanika. Iz perspektive mještana utvrda je imala dvostruko značenje – utočište državne moći koja je suvremenicima bila strana (vjerojatno zbog udaljenosti) ili pak naprotiv kao arhitektonski primjer povezanosti s državnom moći koja simbolizira sigurnost, nadu i perspektivu za razvoj zemlje. Utvrde 18. stoljeća u Habsburškoj Monarhiji, posebice u pograničnim dijelovima, bile su primjer transfera „odozgo" ili izvana, čak i u slučajevima kada su odgovarale sustavu dotičnih zemalja u civilnom i vojnom pogledu. One su *de facto* predstavljale novog posjednika moći, nove vodeće figure, nove simbole moći, nove graditeljske principe, često novu konfesiju i etičke strukture, nove ekonomske i kulturne odnose između posade utvrde i svakog mještanina, nove poveznice s drugim područjima Monarhije i svijeta, nova stilska uređenja itd. Transfer dolazi, međutim, samo djelomično iz „odozgo", a češće i uglavnom iz drugih dijelova Monarhije. Služio je unutarnjem izjednačavanju u principu heterogene cjeline, u svrhu potrage za unutarnjim i vanjskim snagama države.[46]

[45] H. Heppner, „Festung und Landschaft im...", str. 184. – 186.
[46] Harald Heppner, „Festung und Innovation im 18. Jahrhundert – eine Einleitung", *Festung und Innovation, Jahrbuch der Österreichischer Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts*, Bd. 20, Bochum, 2005., str. 13. – 14.

3. Carska vojska i Osijek

3.1. Oslobođenje Osijeka i uloga u ratu protiv Osmanlija

Na ratnu scenu Svete lige protiv Osmanskog Carstva Osijek dolazi već u samoj pripremnoj fazi. Naime, šire područje Osijeka u proljeće 1683. bilo je u potpunosti zahvaćeno ratnim žarom i pripremama, a sam grad kao važna strateška točka pretvoren je u opskrbno središte i glavni tabor osmanlijske vojske koja se spremala za napad na Beč.[47] Ratna događanja dolaze do Osijeka 1685., kada carski general Lesle s vojskom upada i pali njegovo predgrađe, kao i Sulejmanov most.[48] Unatoč tome Osijek još neko vrijeme nije mogao biti osvojen zbog stanja na široj bojišnici, prvenstveno u Ugarskoj gdje su Osmanlije držale važna uporišta. Iduće godine ratna zbivanja ponovno dolaze do zidova Osijeka, ovoga puta Ludwig Badenski osvaja Dardu i pali Sulejmanov most s baranjske strane, dok je sam grad pružio utočište osmanlijskim vojnicima izbjeglima iz Darde. Godina 1687. bila je prekretnica za sam grad Osijek, a počela je napadom carske vojske na grad koji je bio odbijen.[49] Tada su carski generali uvidjeli da je Osijek nemoguće osvojiti bez velikih žrtava te su nastojali izmamiti osmanlijsku vojsku na otvoreno polje. Već se krajem lipnja veliki vezir Sulejman-paša utaborio pod Osijekom, a njemu se suprotstavio carski vojskovođa vojvoda Karlo Lotarinški.[50] Omjer snaga bio je podjednak, 40 do 45 000 vojnika u kršćanskoj i oko 50 000 u osmanlijskoj vojsci. Do odlučujuće bitke na otvorenome došlo je 12. kolovoza kod Nagy Hársanya, a osmanska je vojska bila poražena i razbijena.[51] Naime, u planovima vojvode Karla Lotarinškog za vojne akcije 1687. konačni cilj bio je osvajanje Beograda, kao ključne točke za istjerivanje Osmanlija iz Europe. Za ostvarivanje ovog plana izrazito je važno bilo kontroliranje Osijeka ili barem uništenje njegova mosta. Tada se znalo da onaj tko kontrolira Osijek, kontrolira sva kretanja na Dravi i u tom dijelu Slavonije. Njegovim zauzimanjem ili barem onesposobljavanjem, Karlo Lotarinški namjeravao je osigurati svoje zaleđe i bokove te omogućiti opskrbu i dolazak pojačanja iz austrijskih zemalja tokom rijeke Drave ili u najgorem slučaju barem spriječiti još uvijek brojnu osmanlijsku vojsku iz

[47] Ive Mažuran, „Rat za oslobođenje Slavonije ispod osmanske vladavine od 1684. do 1691.", *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje*, Osijek, 1991., str. 104. – 106.
[48] Ovaj uspjeh ostao je zabilježen u europskoj javnosti kao prvorazredni ratni događaj. Sulejmanov most sa slavonske strane bio je dug 1100 koraka, a s baranjske 8000 koraka i širok oko 12 koraka. Isto, str. 110. – 111.
[49] Ive Mažuran, *Osnivanje vojne granice u Slavoniji 1702. godine*, Osijek, 2005., str. 16. – 17.
[50] Nenad Moačanin, „Raz za oslobođenje 1683. – 1699. i njegovi rezultati u istočnoj i središnjoj Hrvatskoj i Slavoniji", *Povijest Hrvata – Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, Zagreb, 2005., str. 144.
[51] Hrvoje Kekez, *Bitke prekretnice hrvatske povijesti*, Zagreb, 2010., str. 70.

Slavonije (30 000 vojnika) da pritekne u pomoć.[52] Unatoč tome, Karlo Lotarinški nakon ove pobjede nije zauzeo Osijek, nego je s većinom vojske krenuo prema istoku.

Novonastale vojno-strateške prilike i prednost koju je stekla carska vojska ipak nisu bile zanemarene, tako da je general Dünnewald početkom rujna 1687. krenuo sa „Slavonskim korpusom" od 10 000 vojnika u oslobađanje Slavonije.[53] Uskoro mu se pridružila hrvatska banska vojska Nikole Erdödyja uz potporu hrvatskog stanovništva koje je izabralo svoje ustaničke vođe.[54] Sredinom rujna stižu do Valpova kojeg i opsjedaju. Na informaciju o prisutnosti carske vojske u neposrednoj blizini, Osmanlije su napustile Osijek 26. rujna. Kada su informacije o potezima Osmanlija stigle do generala Dünnewalda, naredio je 29. rujna kapetanu Nikoli Ladronu da na čelu konjaničkih odreda zauzme Osijek. Istog je dana Osijek bio oslobođen, a rezultat je bio predaja Valpova. General Dünnewald stigao je u Osijek 5. listopada, a već idućeg dana ostavio je generala Ferdinanda Goberta grofa Aspermonta-Reicheima kao zapovjednika Osijek. Povjerio mu je vođenje rata u istočnom dijelu Slavonije i Srijema te vojsku od 18 pješačkih i 16 konjaničkih kompanija s 3026 vojnika, 16 topnika i 18 članova vojnog stožera i komesarijata. On osobno krenuo je iz Osijeka idućeg dana prema zapadnom dijelu Slavonije te je tako Osijek postao polazna točka u ciklusu ratnih zbivanja 1687., koji su oslobodili veće dijelove, sve osim Broda i Gradiške. Sam čin gubitka Osijeka značajno je utjecao na moral Osmanlija u ovim prostorima, tako da su oni sami napustili i zapalili Đakovo, Erdut, Dalj, Vukovar, Sotin, Šarengrad, Ilok i Nijemce.[55]

Iduće godine Osijek je na vojno-strateškom planu ponovno bio u središtu kao mjesto okupljanja i polazne točke vojske prema istoku. Cilj je bio potisnuti Osmanlije iz Srijema, dok je Ludwig Badenski s dijelom vojske trebao napasti Brod i Gradišku na drugoj strani. U to se vrijeme u Osijeku nalazilo 11 700 vojnika pod vodstvom generala Aenea Silvija Caprare, od čega 7000 pješaka i 4700 konjanika.[56] Već krajem jeseni 1688. čitava je Slavonija bila napokon oslobođena Osmanlijske okupacije, a jednako ih je tako carska vojska protjerala i iz Srijema. Jedna kontroverzna situacija iz ove godine bilo je rušenje svih utvrda u Slavoniji osim Osijeka, Požege, Virovitice i Kraljeve Velike kao strateški najvažnijih. Rušenje je naredio upravo general Caprara, unatoč velikom nezadovoljstvu naroda i bana Erdödyja.[57]

---

[52] László Szita, „Oslobođenje Slavonije i Osijeka od Turaka", *Glavnik arhiva Slavonije i Baranje (1)*, Osijek, 1991., str. 189. – 202.
[53] I. Mažuran, *Osnivanje vojne granice...,* str. 18.
[54] Posebno se istaknuo fra Luka Ibrišimović. Julije Kempf, *Požega – Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slobodnog i kraljevskog grada Požege i Požeške županije*, Požega, 1910., str. 148. – 152.
[55] I. Mažuran, *Osnivanje vojne granice...,* str. 19. – 24.
[56] Ive Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek, 200. str. 45.
[57] N. Moačanin, „Raz za oslobođenje 1683. – 1699...", str. 145.

Nakon poraza carske vojske kod Kačanika situacija se okrenula u korist Osmanlija, tako da je godina 1690. prošla u znaku njihova protunapada u Slavoniji. Nakon vraćanja Beograda pod svoju vlast, Osmanlije osvajaju istočni dio Srijema i ugrožavaju Petrovaradin, Ilok i Vukovar, te obrana u Slavoniji iz dana u dan postaje sve teža. U takvoj se situaciji vojne vlasti u Beču odlučuju na obranu samo najvažnijih uporišta – Osijeka i Virovitice. Plan Osmanlija bio je žestokim napadom zauzeti Osijek, a zatim iz njega povratiti sve izgubljene dijelove Slavonije. Tako su Osmanlije pod vodstvom Husein-paše već 29. listopada 1690. došli do Osijeka i započeli opsadu. Obranu grada vodio je general Charles Eugen de Croy s približno 2000 pješaka i konjanika, dok je Osmanlijska vojska bila brojnija i nadmoćnija (4000 – 6000 ljudi). Paša je poslao pismo braniteljima u kojemu im je nudio slobodan izlazak iz grada ukoliko se predaju,[58] što je general de Croy odbio. Nakon nekoliko dana bitke, uz smioni potez branitelja čime su prevarili napadače o dolasku pojačanja,[59] 5. studenog uvečer opsada je obustavljena.[60] Neuspješnim osvajanjem Osijeka propao je plan Osmanlija za potpunim osvajanjem Slavonije, ali unatoč tome uspjeli su osvojiti znatne dijelove. Tako se Osijek ponovno pokazao kao bitan regionalni čimbenik, premda je u to vrijeme glavna crta bojišnice bila na prostorima Južne Ugarske i današnje Srbije.

Nakon bitke kod Slankamena 1691. i velike pobjede carske vojske, odlučeno je na ratnom vijeću u Petrovaradinu da se general de Croy s 11 pukovnija zaputi u Osijek. To bi u standardnom slučaju trebalo značiti oko 20 000 vojnika,[61] što bi bila znatna vojska, ali treba uzeti u obzir da pukovnije nakon krvave bitke zasigurno nisu bile u punom sastavu. Iz Osijeka se te jeseni poduzelo više vojnih radnji, tako je između ostalog general de Croy osvojio Brod marširajući iz Osijeka.[62] Ovim je pothvatima Slavonija bila konačno oslobođena od Osmanlijske vladavine, a samim se time važnost Osijeka u neposrednim vojnim operacijama značajno smanjuje. Ubuduće će grad služiti više kao dio sustava obrane i mjesta sakupljanja vojske za daljnje akcije, u čemu primarnu ulogu preuzima utvrda. Time se naglasak vojnog Osijeka sve više stavlja na pasivnu ulogu nego na aktivnu,[63] koju je uživao u prvim godinama nakon oslobođenja. Unatoč tome, aktivna uloga (i posebno potencijal) Osijeka ostaje značajan posebno

[58] U pismu se navodi kako je „Osijek po milošću božjom carska (sultanova), te da će u providnosti osmanska vojska osloboditi Osijek." I. Mažuran, *Osnivanje vojne granice...*, str. 38. – 39.
[59] Nakon što je general de Croy saznao da se u neprijateljskom taboru počelo pričati o dolasku carske vojske u pomoć braniteljima, poslao je konjanike preko mosta na lijevu obalu Drave gdje su udaranjem u bubnjeve simulirali dolazeće pojačanje. Pošto je kod Osmanlija vladalo uvjerenje o dolasku te vojske, nasjeli su na varku i u tišini napustili opsadu. Isto, str 40.
[60] Isto, str. 37. – 45.
[61] U vojnim strukturama kraja 17. stoljeća jedna pukovnija iznosila je približno 2000 ljudi. Michael Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence 1683 – 1789*, London, 2003. str. 107.
[62] I. Mažuran, *Osnivanje vojne granice...*, str. 44. - 45.
[63] Prema Clausewitzovoj klasifikaciji uloge utvrde. C. von Clausewitz, *O ratu*, str. 308. – 314.

do kraja 17. stoljeća, ali i tijekom 18. stoljeća svakako nije zanemariva. O potencijalu aktivne uloge Osijeka najbolje svjedoči činjenica kako se broj prisutnih vojnika u osječkoj utvrdi krajem 17. i početkom 18. stoljeća gotovo nije spuštao ispod 10 000 ljudi, što nije zanemariv broj i na širim regionalnim i europskim razmjerima.[64]

3.2. Odnos vojnih i civilnih vlasti

Unatoč nastojanju Hrvatski staleža da se oslobođena područja Slavonije vrate pod bansku vlast, odlučeno je već 1687. da se ovi prostori stave neposredno pod vlast Dvorske komore. Tako je 4. prosinca iste godine Andreas Mayer imenovan kao komorski upravitelj i kontrolor novostečeni dobara u Osijeku, koji je također postao carsko dobro. Iduće godine imenovan je Nikola Kitonić za komorskog kontrolora, a generali Aspremont i Starhemberg su zamoljeni da obojici komorskih službenika daju punu podršku i potrebnu pomoć. Unatoč tome, prvih godina građanstvo nije odlučivalo ni o čemu niti je imalo pravo na samoupravu, jer je sve bilo podređeno vojsci i njezinim interesima zbog neposredne ratne opasnosti.[65]

Idući pokušaj uspostave civilne vlasti u Osijek bio je 18. srpnja 1690., kada dvorska inspekcija izdaje prvu magistarsku instrukciju kojom određuje civilnu upravu, a za gradskog se suca postavlja Vesentin.[66] Druga instrukcija od 9. kolovoza iste godine iznosi stanje u gradu te prava i obveze Osječana. Navodi kako je grad zapušten i trošan, a građanstvo malobrojno. Civilna je uprava bila ovih godina izrazito skučena, prvenstveno vojnom vlasti. U pogledu održavanja sajmova gradsko se vijeće moralo dogovoriti sa zapovjednikom grada, koji ih je odobravao i regulirao. Magistrat je morao usko surađivati s vojnim vlastima, zapovjednikom grada i Komorskom inspekcijom gotovo u svemu, prvenstveno u sporovima između građana i vojnika, gdje je vojna vlast imala veći stupanj nadležnosti. Osim sporova građana i vojnika, svi osuđenici na vremenske kazne predavani su na daljini postupak vojnoj vlasti. Izricanje smrtne kazne bilo je u ovlasti Dvorske komore u Beču, čiji je posrednik bila Komorska inspekcija. Iz instrukcije od 9. kolovoza vidljivo je kako je cjelokupni život grada ovisio o vojnim vlastima, što je i razumljivo s obzirom na ratne prilike.[67]

Situacija na bojnom polju uvjetovala je da ovaj pokušaj uspostave civilne uprave ne zaživi čak ni u skučenom obliku u kakvom je zamišljen. Razlog je tomu protunapad Osmanlija te

[64] O broju vojnika u Osijeku u to vrijeme. D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 64.
[65] Ive Mažuran, „Na pragu novog doba", *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996. str. 5
[66] Kamilo Firinger, „Magistarska instrukcija za grad i tvrđavu Osijek od 18. VII. 1690", *Osječki zbornik (13)*, Osijek, 1971., str. 162. – 165.
[67] I. Mažuran, „Na pragu novog doba", str. 6. – 7.

opsada Osijeka koja se uslijedila za svega 2 mjeseca od izdavanja instrukcije. S obzirom na to da Osijek postaje okupljalištem carske vojske, vojne vlasti u idućem razdoblju u potpunosti preuzimaju kontrolu nad gradom.[68] Ista je situacija bila u cijeloj Slavoniji, gdje je do bitke kod Sente 1697. sve bilo podređeno vojnim potrebama, a jedini pravi upravitelj bio je general Starhemberg. U takvom stanju vojne su vlasti sprječavale svu inicijativu civilne uprave.[69] Prvih godina zadnjeg desetljeća 17. stoljeća djelovanje osječkog magistrata svedeno je na puko postojanje, a pokušaj gradskog suca Vesentina u odupiranju samovolji vojnih zapovjednika rezultirao je njegovim utamničenjem na deset mjeseci. Konačno, 1694. Vesentina protivnici uz pomoć vojnih vlasti izguravaju s pozicije gradskog suca.[70] Situacija se nešto popravila do 1697. pa je tako je Osijek imao 101 građanina i magistrat koji je ostvario 768 forinti prihoda u protekloj godini, dok su mu rashodi bili 746 forinti. Zanimljiva je činjenica da je polovina prihoda potrošena na plaće službenika magistrata, a čak 168 forinti na rasvjetu garizonske straže što nije bilo u domeni javne potrošnje, nego vojna potreba.[71]

Nakon bitke kod Sente i smirivanja sukoba, vlasti pristupaju organizaciji oslobođenih prostora i razgraničavanju vojne i civilne uprave. U tu svrhu u Osijek 15. siječnja 1698. dolazi nova komisija. Prvo je izvršen popis Osijeka i njegove varoši (budućeg Gornjeg grada), a zatim je predsjednik komisije Ferdinand Carl grof Caraffa di Stigliano 3. ožujka dao Osijeku novu magistarsku instrukciju, koja se mogla smatrati i gradskim statutom. Magistarskom instrukcijom osniva se gradsko vijeće i gradsko poglavarstvo, a službu gradonačelnika treba obavljati gradski sudac.[72] Izbore za suca provodila je Slavonska komorska inspekcija, koja je potvrđivala i razrješavala status građanina te je bila nadzorno tijelo u financijskom poslovanju magistrata.[73] Bitna stavka nove instrukcije bilo je postavljanje inspekcije kao prizivne instance u sudbenoj vlasti, čime je u ovome dijelu istisnuta vojna vlast.[74] Gradu su odobrena tri sajma godišnje, kao i

[68] Unatoč tome gradski magistrat i dalje je postojao, ali o njegovoj marginalnosti svjedoči činjenica da je početkom 1692. u gradu bilo svega dvadesetak punopravnih građana, a gradski je sudac Vesentin većinu rashoda morao pokrivati iz vlastitog džepa. I. Mažuran, „Na pragu novog doba", str. 9. – 10.
[69] Stjepan Sršan, „Uprava i arhivsko gradivo u istočnoj Hrvatskoj od kraja 17. stoljeća do 1745. godine", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (6)*, Osijek, 2001. str. 10. – 11.
[70] Ive Mažuran, „Počeci djelovanja osječkog magistrata i njegovi prihodi i rashodi 1697. godine", *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku (1)* , Osijek, 1981., str. 44.
[71] Isto, str. 47. – 48.
[72] Dubravka Farkaš, „Prvi statut grada Osijeka 1698. godine", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (4)*, Osijek, 1997., str. 157. – 158.
[73] Velika podložnost Dvorskoj komorskoj inspekciji proizlazi iz činjenice što je Osijek bio u kategoriji komorskih gradova, daleko pod direktnom vlasništvu dvora. Komorski su gradovi pripadali pravnoj kategoriji trgovišta (*oppida*). Darko Vitek, „Pravni položaj Osijeka u XVIII. stoljeću", *Scrinica Sclavonica (5)*, Slavonski Brod, 2005., str. 102.
[74] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 29.

tjedni sajam,[75] dok su građani dobili okolna zemljišta na uživanje na tri godine te neograničeno oslobođenje od mostarine. Magistrat je morao plaćati Slavonskoj komorskoj inspekciji godišnji iznos od 3000 forinti zbog danih povlastica.[76]

Novom je instrukcijom magistrat oslobođen plaćanja zapovjednika straže i tamničara, te davanja besplatnog stana topniku, dok je i dalje morao brinuti o rasvjeti. Premda je ovom instrukcijom određeno djelomično popuštanje utjecaja vojnih vlasti na život građana, on je još godinama bio značajan. Unatoč tome, tendencija ograničavanja vojnog utjecaja i proširivanja civilnog bila je odrednica cijelog 18. stoljeća.[77] Trebalo je dugo vremena da se temeljni odnos između vojne i civilne vlasti promjeni, tako da je 1699. u Dvorsko ratno vijeće stigla pritužba na račun vojnog zapovjednika Creutza. Odnosila se na prekoračenje ovlasti što je dovodilo do učestalih sukoba s građanstvom, a zapovjednik je bio suspendiran za vrijeme procesa. Spor je završio oslobađajuće za Ceutza te je on nakon toga bio još gori prema građanima Osijeka, navodno čak i svojevoljno zatvarajući komorske službenike. Ovaj je proces značajan u postupku osamostaljenja uprave, jer se ipak imalo pravo na podizanje tužbe protiv vojnih zapovjednika.[78]

Od 1698. jasno je bila izražena razlika između vojne utvrde u Osijeku i građanstva unutar zidova, na čijem je čelu kao organ javne i mjesne uprave bilo gradsko poglavarstvo, odnosno magistrat. Ono nije imalo nikakvih ovlasti nad vojnom utvrdom, koja je bila pod isključivom upravom vojnih vlasti. Time je odnos moći često bio jednosmjeran, gdje je vojni element ostavljao bitan trag na razvoj civilnog, dok obratno to nije slučaj. Tako je 1701. donesena odredba da Osijek mora davati 1112 forinte poreza za vojne potrebe.[79] Jedan od najznačajnijih tragova koje je vojni element ostavio na civilnoj slici Osijeka, premda posredno, bila je zabrana naseljavanja nekatoličkog stanovništva unutar utvrde, doneseno još u magistarskoj instrukciji 1698. Dopuštanjem samo katoličkog stanovništva u vojne objekte, simbole centralne vlasti, naglašavao se katolički duh Monarhije.[80]

Početkom 18. stoljeća osnovani su magistrati za Gornji grad (1702.) i Donji grad (1704.), čime počinje povijest Osijeka koji se dijelio na tri gradske općine i kao komorska grada.[81] Ovo

[75] Nakon upozorenja vojnih vlasti kako ne treba održavati sajmove Unutarnjeg grada na prostoru Tvrđe, car je dekretom 1721. odredio da se ti sajmovi održavaju na području Gornjega grada. Ova odluka bila je razlogom brojnih sukoba Unutarnjeg i Gornjeg grada narednih desetljeća. Stjepan Sršan, *Slobodni i kraljevski grad Osijek 1809.*, Osijek, 2009. str. 22.
[76] I. Mažuran, ,,Na pragu novog doba", str. 16.
[77] Razvijenost gradskog magistrata rasla je s obzirom na proces smanjivanja utjecaja vojnih vlasti. D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 34.
[78] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 30. – 31.
[79] Ive Mažuran, ,,Osijek u 18 stoljeću", *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996. str. 26.
[80] Ista se odredba odnosila i na Gornji grad, koji se smatrao nasljednikom podgrađa, dok u Donjem gradu nije vrijedila. I. Mažuran, ,,Na pragu novog doba", str. 17.
[81] I. Mažuran, ,,Osijek u 18. stoljeću", str. 26.

stanje ostalo je sve do 1786. kada se carskim dekretom Osijek ujedinjuje u jedan grad, koji je tada bio pod rukovodstvom Pečuške komorske administracije.[82] Tijekom ovog razdoblja civilna samouprava Osijeka nije se značajno mijenjala, osim što se značajno razvila porastom značenja grada i stanovništva te smanjivanjem utjecaja vojnih vlasti.[83] Jedna od rijetkih promjena dogodila se nakon obnove Virovitičke županije, čime Osijek djelomično potpada pod njezinu upravu i sudstvo. Naime, osniva se Osječki komorsko-vlastelinski sud kao drugostupanjski sud, koji je trebao biti neovisan o županijskom, dok je najviša razina bila Ugarska komora u Požunu.[84] Virovitička županija svečano je obnovljena 8. prosinca 1745., a imala je sjedište u Osijeku. Svečanost je održana u zgradi Generalata u Tvrđi, a idućeg dana održana je prva sjednica na kojoj je odlučeno kako će podžupan boraviti u Osijeku, dok će se sjednice održavati u Osijeku, Virovitici i Valpovu. Državna blagajna, kao i dokumenti, držani su pod zaštitom također unutar osječke utvrde. Ovim činom nova županija zamjenjuje prijašnju Zemaljsku upravu za Slavoniju, osnovanu 1737., a kojoj je na čelu bio predsjednik Generalata za Slavoniju. Dakle, u tih 8 godina vojna i civilna vlast u Slavoniji bila je sjedinjena u jednoj osobi.[85]

Neovisno o činjenici kako se uspostavljeno stanje nije značajno mijenjalo tijekom stoljeća, utjecaj vojnih vlasti i dalje je bio prisutan, a uglavnom se odnosio na potrebu prilagođavanja vojnim zahtjevima u nekim područjima te zlouporabu ovlasti vojnih zapovjednika na mikroplanu. Primjerice, drugo desetljeće 18. stoljeća donijelo je izrazito visoke obaveze građana Osijeka u vezi izgradnje moderne vojne utvrde, o čemu će više biti riječi u kasnijim poglavljima. Odnos civilnih i vojnih vlasti mijenjao se tijekom stoljeća ovisno o trenutnom stanju u procesu organizacije i reorganizacije Vojne granice i županija, ali je ovaj proces više utjecao na odnos moći u cijeloj Slavoniji[86] nego na razini samoga grada (premda nije bio beznačajan ni na lokalnoj razini). U samome gradu ostaje prisutna vojna utvrda sa stalnom vojnom posadom, koja vrši kontinuirani utjecaj neovisno o trenutnoj strukturi uprave i podjele ovlasti.

---

[82] Odor Imre, „Osijek u doba cara i kralja Josipa II. 1786. godine", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (4)*, Osijek, 1997., str. 173. – 174.

[83] Premda je civilna uprava prošla nekoliko reorganizacija, prvenstveno su se ticale širih struktura, a ne lokalne samouprave.

[84] Kamilo Firinger, „Pravosuđe u Slavoniji kroz stoljeća", *Zbornik radova Prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, 1970., str. 653. – 654.

[85] Marko Landeka, „Dvjestopedeset godina Virovitičke županije (1745. – 1995.)", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (4)*, Osijek, 1997., str. 45. – 47.

[86] Primjerice, Stjepan Sršan navodi kako su njemački časnici prouzročili veliku bunu seljaka koja je planula u Slavoniji u Srijemu 1743. To je vojska iskoristila kao razlog da ne treba uvoditi civilnu upravu niti prepustiti Slavoniju Hrvatskoj. Premda je sigurno kako su seljake na pobunu izazvali očajni uvjeti koji su uzrokovani lošom upravom, koja je trajala desetljećima i bila podijeljena između vojske, komore i vlastelina, pitanje je koliku je stvarnu ulogu u tome imala vojska, koja nije imala tako veliki utjecaj u civilnim dijelovima. Stjepan Sršan, „Župani i arhivsko gradivo Virovitičke županije od 1745. – 1929.", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (6)*, Osijek, 2001., str. 37.

3.3. Vojska u Osijeku

S obzirom na stratešku poziciju, utvrdu i upravu u Osijeku je od oslobođenja pa do kraja 18. stoljeća neprestano boravio značajan broj vojnika. Njihov broj i utjecaj koji su imali na grad varirao je s obzirom na ratnu situaciju, pa je za vrijeme rata grad postajao vojni logor i sabirno mjesto te centar za logistiku. U takvim uvjetima broj vojnika mogao je značajno nadilaziti broj civilnog stanovništva, čak i višestruko. Za vrijeme mira bila je prisutna uglavnom samo vojna posada utvrde i časnički kadar. Osijek je bio jedan od gradova koji je imao stalnu vojnu posadu u utvrdi,[87] koja je brojila 600 – 700 vojnika.[88] Zbog važnosti utvrde i centralne uprave, u njoj se nalazio i brojan časnički kadar, koji je u pravilu stekao neko vlasništvo u gradu te u njemu živio sa svojom obitelji.[89] Tako je vojska osim moći zapovjedništva koje je vršilo znatan utjecaj na civilnu upravu, bila značajan faktor i u demografskom, ekonomskom, kulturnom i općenito svakodnevnom životu Osijeka.

Tijekom ratnih godina nakon oslobođenja Osijeka vojnici su dominirali svakodnevicom grada u svakome pogledu. Prvih godina omjer vojnika i građana bio je i do dvadeseterostruko veći u korist vojnika. Nakon oslobođenja ostalo je dosta muslimanskog stanovništva o kome su posebnu brigu vodili vojni krugovi. Tako Josip Bösendorfer navodi kako su carski časnici primali u osobnu službu neke od tih zarobljenika te da su dopustili ženidbu s muslimankama pod uvjetom da se preobrate na katolicizam. [90]

Utvrda je bila u prvome planu, a grad je u potpunosti pretvoren u vojni logor. Bio je središnja vojna destinacija u kojoj je 1693. bilo stacionirano devet pukovnija, koje su mogle brojiti više od 15 000 vojnika. Nakon stišavanja neposredne ratne opasnosti doseljava se veliki broj civilnog stanovništva, dok opada broj vojnika. Unatoč tome, na prijelazu stoljeća omjer je još uvijek često bio i nekoliko puta veći u korist vojnog elementa. Tako je do 1702. u Osijeku bilo neprestano od 5 do 8 pukovnija,[91] što bi značilo prosječno više od 10 000 vojnika. Završetkom rata s Osmanlijama i početkom rata s Francuzima zasigurno se broj vojnika u Osijeku značajno smanjio, s obzirom da je bojišnica bila na drugom kraju Monarhije. Međutim,

[87] Uz Osijek stalna vojna posada nalazila se u Zemunu, Petrovaradinu, Rači, Brodu i Gradiški. Željko Holjevac, „Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku", *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvatski pod vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007. str. 50.
[88] Zlata Živaković-Kerže, „Voda – osnova života Osijeka", *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku (24)*, Osijek, 2008.str. 54.
[89] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 62.
[90] Navodno su časnici čak i posvajali muslimansku siročad. Josip Bösendorfer, „Muslimani u oslobođenom Osijeku", *Osječki zbornik (II/III)*, Osijek, 1948., str. 250.
[91] Ive Mažuran, *Najstariji zapisnik općine Osijek – Tvrđa od 1705. do 1745. godine; Uvod u historiju Osijeka XVIII stoljeća*, Osijek, 1965., str. 47.

za manje od 10 godina počinju intenzivni radovi na osječkoj utvrdi, a uskoro i novi rat s Osmanlijama koji ponovno mijenja sliku Osijeka. Naime, uslijed izrazito velike potrebe za osnovnom radnom snagom prilikom obnavljanja i izgradnje vojne utvrde obilno se koristila vojska. U ovu svrhu u Osijek su slani brojni odredi iz šire okolice, što je uvjetovalo da Osijek tijekom drugog desetljeća 18. stoljeća ponovno bude vojni logor, premda u građevinske svrhe. Osim velikog broja vojnika koji su radili na utvrdi u ovo vrijeme, također je bio izrazito velik civila koji su skupljani iz okolnih sela radi tlake i besplatnog rada na izgradnji utvrde.[92] Nakon dovršetka izgradnje utvrde broj vojnika u Osijeku uglavnom se stabilizira, osim za vrijeme vojnih kampanja, a uglavnom se svodio na stalnu posadu od minimalno 600 - 700 ljudi koja se nalazila u utvrdi. Moguće je da je bilo više vojnika u stalnoj posadi, s obzirom da kanonske vizitacije iz 1732. i 1754 donose podatak da se u Tvrđi nalazi 2500 rimokatolika, a 1761. 2400.[93] ovaj broj potvrđuje i podatak iz 1786., kada se u Osijeku nalazilo 1500 pripadnika vojne posade.[94] Ako od tog broja oduzmemo broj poznatih građana, možemo dobiti broj od 1500 - 1800 vojnika. Osim u Tvrđi bilo je nešto vojske i u Gornjem gradu, gdje je tijekom 18. stoljeća postojala vojna konjušnica i vojarna, koja je 1786. imala jednu husarsku četu od 105 ljudi.[95] Vojska je također bila smještena po kućama građana u sve tri gradske općine, tako je vojni element bio prisutan u svakodnevici cijelog Osijeka.[96]

Prisutnost vojke u Osijeku bitno se odražavao na ekonomiju i gospodarstvo grada. Uzmemo li u obzir kako je broj vojnika oscilirao od stalnih 700tinjak do 20 000, dok je stanovnika grada bilo od 500 do 8500 (najveći dio 18. stoljeća stanovništvo je bilo između 7000 i 8000 ljudi),[97] dobivamo značajan ukupni udjel vojske. U najnepovoljnijem omjeru za vojsku i dalje je činila gotovo 10% ukupnog Osječkog stanovništva. Naravno, vojna posada nije se brojala u popisu stanovnika grada, ali je ipak tamo živjela, služila i trošila. Stoga ne čudi činjenica da je Osijek bio usmjeren prema obrtu, trgovini i uslužnim djelatnostima koje su mu omogućile veliki gospodarski napredak tijekom 18. stoljeća. To je donosilo veliki profit dok su

[92] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 47., 80.; D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 87., 110.
[93] Godine 1761. navodi se kako ima i 200 djece, dok je 2200 odraslih sposobnih za ispovijed. Postojanje manje od 10% djece svjedoči kako je vojska ubrajana u popis, a s obzirom na demografsku strukturu tog doba zasigurno nema više od 800 civila što dovodi do procjene kako je bilo približno 1500 vojnika i vojnog osoblja u Tvrđi. Stjepan Sršan (ur.), *Kanonske vizitacije Osijeka 1732. – 1761.*, Osijek, 1997., str. 12., 43.
[94] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, 69.
[95] Životne okolnosti husara u Gornjem gradu navodno su bile izrazito povoljne. O. Imre, ,,Osijek u doba...", str. 175.
[96] Donjem je gradu prisutnost vojske u civilnim kućama smanjivalo stopu kriminala, premda je i dalje bilo određeno opterećenje stanovnicima. Stjepan Sršan (ur.*), Podnesci općine Donji grad Osijek 1742. – 1759. godine*, Osijek, 2011., str 33. – 34.
[97] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 78.

se vojna uprava i posada, kao glavni potrošači,[98] nalazili u Osijeku. Trgovci su već krajem 17. stoljeća stigli u Osijek, a bili su ili vojni trgovci ili vezani uz stanovništvo koje je pristiglo s vojskom. Od početka predstavljaju važan element u društvenoj strukturi Osijeka (smatrani višim slojem društva), a 1750. osnovali su i vlastiti ceh.[99] Razvitak osječkog obrta vezan je prvenstveno uz izgradnju utvrde, a brojni obrtnici koji su ostali u gradu nastavili su raditi za vojne potrebe ili su otvorili gostionice (krčme). Krčmarstvo je bilo izrazito razvijeno u Osijeku te ih grad 1753. broji ukupno 38. Samo u Unutarnjem gradu bilo ih je 13,[100] što je činilo više od 20% njegova ukupnog obrta.[101] Tako je car Josip II. prilikom svog trećeg posjeta Osijeku pješke ušao u Tvrđu u namjeri da svrati u gostionicu *Kod Šarana (Carpio)*.[102] Nakon 1783., kada je glavno zapovjedništvo za Slavoniju preseljeno iz Osijeka u Petrovaradin, a potom i veći dio vojske, Osijek je izgubio svoj raniji razvoj i mogućnost veće proizvodnje. Problem je bio u tome što grad tada nije imao dovoljne gospodarske kapacitete u drugim granama, kao što su zemljišta i prirodna dobra, jer je bio okružen močvarama.[103]

Osim pozitivnog utjecaja koji je vojska ostvarila na ekonomiju i gospodarstvo Osijeka svojom potrošnjom, često je bila i negativan faktor koji je ulazio u sukobe sa stanovništvom, zlouporabljivao moć i podlijegao korupciji. Već je opisana situacija s kraja 17. stoljeća, kada je uz pomoć vojske nepravedno smijenjen gradski sudac ili kada je zapovjednik grada ulazio u sukobe sa civilnim službenicima, koje je čak i samovoljno zatvarao. Premda je 18. stoljeće dovelo do smanjenja broja vojnika te opadanja vojnog utjecaja na civilne strukture, konkretna moć koju je posjedovala vojska i dalje je bila zloupotrebljavana za partikularne ciljeve ili osobne probitke pojedinaca. Ovo se najviše osjetilo za vrijeme ratnih zbivanja ili u nedostatku novca u državnoj blagajni, kada su vrata bila širom otvorena pljački i zloupotrebi ovlasti jer je dvorska uprava često dopuštala da se vojne vlasti „snalaze na terenu iz domaćih izvora samo da ne potražuju sredstva iz državne blagajne".[104] Takva su ponašanja bila česta pojava i u razdobljima mira, na temelju čega Bösendorfer donosi zaključak kako je činovništvo (uključujući i časnike) u

[98] Razvijena trgovina povezana je s postojanjem utvrde općenito, budući da je stajaća vojska skup masovnih potrošača. Time je središnja uloga djelatnosti koje su mogle unovčiti svoju uslugu na račun vojske u Osijeku prirodna pojava za to vrijeme i bitan faktor razvoja. L. Mumford, *Grad*, str. 366.
[99] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, 168. – 172.
[100] Tako je u Unutarnjem grad bilo 13 gostionica na 550 stanovnika, što svjedoči o činjenici kako je daleko najveći potrošač bila vojska.
[101] Stjepan Sršan, „Obrtnici u Osijek u 18. st. i njihovo značenje", *Osječki zbornik (18-19)*, Osijek, 1987. str. 144.
[102] Stjepan Sršan, *Osječki ljetopisi 1687. – 1945.*, Osijek, 1993., str. 72.
[103] S. Sršan, *Slobodni i kraljevski...*, str. 8.
[104] Josip Kljajić, „Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (6)*, Osijek, 2001. str. 109.

početcima Varaždinske županije bilo „nemoralno i iskvareno".[105] Jedva osam mjeseci nakon ustroja županije skupština je bila primorana donijeti službeni zaključak da „županijski činovnici, vojnici i panduri ne smiju sebi zadržavati oružja, novaca, odjeće, srebra, konja i drugih stvari nađenih uhapšenika, a niti globa, što ih plaćaju mesari i pekari".[106]

O razini korupcije i zlouporabe ovlasti najbolje svjedoči odgovor Mariji Tereziji koji su uputila sva tri komorska grada Osijeka, nakon što je ona pokrenula postupak njihova ujedinjena. Naime, nakon što su dali razloge zašto se ne žele ujediniti, iznijeli su oštar i opširan opis nepravde koju im nanose vojni službenici. Radi se prvenstveno o ubiranju raznih davanja na mostu, kojeg je kontrolirao mostovni ured na čelu s kapetanom mosta, dakle vojnim licem. Pa tako, između ostalog, uz samo ubiranje daleko većih naknada od propisanih, kapetan je na mostu imao 6 ophodnika, na obje strane Drave, koji su budno pazili da nitko ne ide drugim putem pored mosta. Mostarina je naplaćivana ribarima koji su brodovima prevozili ribu, ako su kolima prelazili most u vrijeme obaveznih radova na održavanju ceste pa čak i ljudima koji su prelazili zaleđenu Dravu mimo mosta. Pokušaj prevoženja hrane brodom bio je kažnjiv zapljenom ili uništenjem broda.[107] To je uzrokovalo da brojni stanovnici Osijeka ne mogu trgovati vinom iz svojih vinograda u Baranji. Navode i apsurd da im se na mostu naplaćuje i za korištenje ceste, premda ju oni popravljaju i održavaju.[108] U istome izvješću bilo je još upozoravanja na zlouporabu ovlasti vojske, pa se tako Gornji grad tužio kraljici da u gradu stanuju neka vojna lica koja ništa ne plaćaju, premda je Komora već 1736. naredila da plate 5 forinti godišnje. Također navode da plaćaju za utvrđenje novčano, a unatoč tome tjeraju ih i na osobne radove. Tuže se i na privilegirani položaj stanovnika Unutarnjeg grada, koji navodno nisu opterećeni ukonačivanjem, ni uzdržavanjem vojske, dok oni moraju uzdržavati u svojem gradu i krunskoj utvrdi preko Drave Trenkove pandure.[109] Odnos vojske prema stanovnicima Unutarnjeg grada nije bio jednak kao prema onima u Donjem i Gornjem gradu. Tako je primjerice vojska besplatno čuvala sajmove Unutarnjeg grada koji su se održavali na prostoru Gornjeg grada, dok su gornjograđani morali sami plaćati stražu. Stanovnici Unutarnjeg grada bili su favorizirani kod Komore i među vojnim krugovima jer su pričali njemački i smatrali su se višom klasom.[110]

[105] Josip Bösendorfer, *Prvi dani u životu Županije virovitičke poslije reinkorporacije (1745. – 1749.)*, Zagreb, 1915., str. (2) 149.
[106] Isto, str. (2) 149.
[107] Josip Bösendorfer, „Skela, kopitnica, tezgara i tanjara na Dravi", *Osječki zbornik (II/III)*, Osijek, 1948., str. 262.
[108] Dok je slučaj za stanovnike Unutarnjeg grada još značajni, s obzirom da su oni od 1702. bili oslobođeni svih davanja na mosti, a također su morali plaćati sve namete. S. Sršan, *Slobodni i kraljevski...*, str. 18. – 19.
[109] Isto, str. 18.
[110] Zato su ih ostali podrugljivo zvali *Herren*. Isto, str. 19. – 21.

Sporovi između vojske i grada nastavili su se tijekom 18., ali i 19. stoljeća o čemu također izvještava Bösendorfer.[111]

Vojska je bila i demografski čimbenik. Tako su prvi doseljenici u Osijeku mahom bili vezani uz vojsku kao članovi vojničkih obitelji. Ostali koji nisu bili neposredno vezani uz vojsku obiteljski, dolazili su s njom na opustjele prostore u kojima su vidjeli priliku za novi početak. Vojska je predstavljala i stalnog potrošača velikih količina prehrambenih i ostalih proizvoda.[112] Tijekom 17. i 18. stoljeća vojne su vlasti odobravale, pa čak i poticale, brakove vojnika, pa je shodno tome takva praksa bila i u Osijeku. Brakom se nastojala povećati privlačnost vojne službe, a i dobiti jeftina radna snaga za usputne poslove koje bi obavljale vojničke žene. Vojnici su dovodili svoju ženu i djecu ili su se ženili u mjestima službe. Rezultat je bio stvaranje *vojničkog proletarijata* i veliki postotak udovica. Časnici, koji su bili imućniji, često su imali obitelj te su stjecali privatne nekretnine u gradu. Zbog nedostatka prostora i izrazito visokih cijena nekretnina u Tvrđi, časnici osnivaju novo naselje izvan zidina, Novi grad, koji je pravno bio dijelom Unutarnjeg grada. Osim vojnika u redovnoj službi, značajan demografski faktor bili su i vojnici koji su nakon završetka vojne službe ostajali trajno nastanjeni u Osijeku, prvenstveno u Donjem gradu.[113] Stanovništvo koje je došlo s vojskom, a i sami vojnici, uglavnom su dolazili iz austrijskih i njemačkih pokrajina, odnosno Gornje i Donje Austrije, Štajerke, Koruške, Bavarske itd.[114] Tako je vojska bila najznačajnijih faktor naseljavanja njemačkog stanovništva u Osijeku, koje je bilo njegova značajna sastavnica sve do Drugog svjetskog rata.

Na duhovnom i kulturnom planu vojska je također ostavila traga. Dolazak kapucina u Osijek veže se uz vojsku i vojne vlasti, prvenstveno iz razloga što su vojnici koji su dolazili iz njemačkih zemalja bili posebno vezani uz ovaj red. Najuporniji zastupnik dolaska kapucina u Osijek bio je Jakov von Eggendorff, ratni savjetnik cara Leopolda I. i topnički poručnik. Za ostvarivanje tog nauma bio je potreban pristanak vojnog zapovjednika utvrde, već spomenutog Kreutza (M v. Creiz). U pismenom odgovoru 1702. godine Kreutz ne samo da pristaje, nego daje obećanje kako će se učini sve da im se osigura potpora za život u gradu. Eggendorf je iduće godina zamolio da se pošalju dva kapucina u Osijek za njegovu duhovnu utjehu, što mu je i udovoljeno. U znak zahvalnosti daruje svoj novoizgrađeni majur zajedno s kućom, vrtom i svim životnim potrepštinama u Gornjem gradu kapucinima.[115] Na kulturnom i društvenom planu vojska je igrala jednu od vodećih uloga. Zajedno s vojskom u Osijek su stizali i školovani ljudi,

[111] Josip Bösendorfer, „Sporovi između gradske općine i tvrđavskog zapovjedništva u Osijeku", *Narodna starina (8)*, Zagreb, 1929., str. 53. – 56.
[112] Ive Mažuran, *Stanovništvo Osijeka 1693-1703*, Osijek, 1974., str. 14.
[113] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 62. – 69.
[114] I. Mažuran, *Stanovništvo Osijeka...*, str. 15.
[115] S. Sršan, *Osječki ljetopisi...*, str. 303. – 304.

kao što su liječnici, pravnici, ljekarnici, vojni inženjeri, računovođe, pisari, ranarnici i iskusni trgovi. Vrlo raznolik sastav stanovništva izgradio je društveni život i kulturna događanja u gradu. Vojni zapovjednici i vojnici bili su željni zabave i razonode, pjesme i svirke pa je u gradu uvijek bilo nekoliko svirača i glazbenika, a uz to se razvijala i proizvodnja alkoholnih pića, a pila se i kava – prva je kavana otvorena već 1718. Vodeći društveno događaji vodećeg sloja građana održavali su se u zgradi Generalata, gdje se od 1750. održavaju i kazališne predstave.[116]

[116] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 111. – 114.

4. Osijek u obrambenom sustavu Habsburške Monarhije

Osijek je u 18. stoljeću bio vojno i zapovjedno središte sa značajnim stupnjem centraliteta. Osim vojne utvrde, bio je sjedište Slavonske vojne granice od njezina osnutka do Jozefinskih reformi osamdesetih godina, kada mu opada važnost u tom pogledu. U ovom poglavlju prvenstveno će biti riječi o Osijeku kao dijelu obrambenog sustava Habsburške Monarhije u 18. stoljeću i njegovim mjestom unutar zapovjednih struktura, te područjima koja su bila pod njegovim zapovjedništvom i upravom. Tako je naglasak stavljen na njegov centralni utjecaj koji je imao kao središte, prvenstveno u odnosu na Slavoniju u vojnom pogledu, ali i šire te značaj, ustroj i potencijal tih područja.

4.1. Osnivanje Slavonske Vojne granice i Generalata u Osijeku

Otklanjanjem izravne ratne opasnosti početkom posljednjeg desetljeća 17. stoljeća (bitka kod Slankamena 1691.) te uspostavom mira (Srijemski Karlovci 1699.) i prve konkretne granice s Osmanlijskim Carstvom, stvoreni su uvjeti za organizaciju obrambenog sustava u Slavoniji i Srijemu. U pogledu vojne organizacije, presudno je pitanje bilo kako uključiti novo stečena područja u složeni obrambeni sustav Habsburške monarhije. Još tijekom sukoba, Bečki je dvor povjerio upravu nad Slavonijom Dvorskoj komori što je dovelo do sukoba s vojnim vlastima u nadležnošću Dvorskog ratnog vijeća. Sukob vojnih i civilnih vlasti obilježio je kraj 17. i početak 18. stoljeća Osijeka u upravnom pogledu.

Osijek je za vojno i upravno središte Slavonije odabran već neposredno nakon njegova oslobođenja. Tako je 1687. u Osijeku utemeljeno glavno zapovjedništvo Slavonije koje je bilo vojna vlast nad oslobođenim prostorima. Uskoro je utemeljeno i Slavonsko komorsko povjerenstvo kao civilna vlast, čime je označena važnost centraliteta Osijeka i postavljen kamen temeljac njegove dvostruke upravne naravi. Na čelo novoutemeljene slavonske vojne uprave postavljen je general Guido Starhemberg, a zapovjedništvo glavnih mjesta povjereno je de Charlesu Eugenu de Croyu u Osijeku, Ditrichu Heinrichu von Nehemu u Petrovaradinu, pukovniku Galu u Brodu te Ivanu Makaru u Gradiški.[117] Za vrijeme ratnih godina potpunu vlast nad prostoru Slavonije imala je vojna uprava. Tako je general Starhemberg bio jedini upravitelj Slavonije sve dok nije opala opasnost od protunapada Osmanlija, do bitke kod Sente 1697. kada

[117] J. Kljajić, „Ustroj Slavonske Vojne...", str. 197.

im je princ Eugen Savojski zadao veliki udarac.[118] Nakon bitke dolazi do rada na razgraničenju uprave te uspostavljanju civilnog i vajnog područja. Tako je Ferdinand Carl grof Caraffa di Stigliano na čelo komisije stigao 1698. u Osijeku u svrhu uređivanja upravnog pitanja. U tom procesu general Starhemberg inzistirao je na što skorijem ustroju Vojne granice koja bi trebala biti pod njegovom upravom.[119] Premda je osnivanje Vojne granice moralo pričekati još koju godinu jer je prvo trebalo urediti odnose među nadležnim tijelima i civilno područje, te je godine glavno zapovjedništvo za Slavoniju u Osijeku preraslo u Slavonski generalat.[120] Time je Osijek *de facto* postao središnje zapovjedno mjesto buduće Slavonsko-srijemske Vojne granice, čime je pretvoren u središnje upravno i financijsko, uz zapovjedno, mjesto cijele Slavonije.[121]

Grof Caraffa nastavio je svoj posao te je do 1702. završio rad na uređenju i ustroju vojne granice na novostečenim područjima.[122] Tako je u Slavoniji i Srijemu osnovana Vojna granica (donja-račka, srednja-brodska i gornja-gradiška) koja se protezala uglavnom uz rijeku Savu. Zapovjedništvo nad Vojnom granicom od Kraljeve Velike do Morovića imalo je sjedište u Osijeku, dok je područje od Morovića do Titela bilo pod upravom u Petrovaradinu.[123] Vojna granica uz Savu bila je podređena Dvorskom ratnom vijeću u Beču, dok Dvorsko ratno vijeće u Grazu nije imalo nikakav utjecaj na nju od samog početka.[124] Pod Osijek tako dolazi svo područje Vojne granice u novostečenim dijelovima Slavonije i dijelovi Srijema, tj. prostori koji se uglavnom poklapaju s današnjim teritorijem Hrvatske. U sustavu obrane Habsburške Monarhije ovaj dio Vojne granice nalazio se u potpunosti nasuprot Bosanskog pašaluka. Sam grad Osijek nije ulazio u njezin sastav, nego je služio kao pozadinsko utvrđeno mjesto, pogodno za stožer i logistiku, pa je tako ucrtan kao područje „obrane granice" 1702., premda se nalazio unutar područja komorske vlasti na karti Andrasa Lutza.[125] Vjerojatno je uzrok tome činjenica da je od oslobođenja pa do Požarevačkog mira 1718. na prostoru oslobođene Slavonije i Srijema

[118] Stjepan Sršan, „Uprava i arhivsko...", str. 11.
[119] I. Mažuran, *Osnivanje vojne granice...,* str. 59. – 61.
[120] Kljajić, „Ustroj Slavonske vojne...", str. 197.
[121] D. Vitek, *Osijek u XVIII...,* str. 156.
[122] Grof Caraffa Vojnu granicu naziva Njemačkom vojnom državom i Njemačkom Vojnom granicom (Teutsche Militär-Staat, Teutsche Militär-Gräntze), unatoč tome što su ovi prostori nominalno priznati kao dijelovi Kraljevstva Hrvatske i Slavonije. Razlog ovakvom navođenju vjerojatno je njena neposredna podvrgnutost Dvorskom ratnom vijeću te da je službeni jezik bio njemački (unatoč tome da je tada bilo malo Austrijanaca među visokim časnicima). I. Mažuran, *Osnivanje vojne granice..*, str. 96.
[123] Kljajić, „Ustroj Slavonske vojne...", str. 206. – 207.
[124] Dvorsko ratno vijeće u Grazu, kojim su upravljali Unutarnjoaustrijski staleži, imalo je nadležnost nad Karlovačkim i Varaždinskim generalatom do 1705., kada je podređeno Dvorskom ratnom vijeću u Beču kao tijelu pod nadzorom vladara. Ovaj proces iskaz je opadanja moći staleža, a jačanju centralizma i moći dvora. Ž Holjevac, „Hrvatsko-slavonska Vojna krajina...", str. 35.
[125] Andreas Lutz bio je kartograf iz Graza, a naslov izvornika glasi *Karten zur Verwaltungsgeschichte des einstigen Slawonien (1684. – 1936.)*. Dražen Kušen, Miljenko Pandžić, „Karte povijesti uprave nekadašnje Slavonije (1684. – 1936.g.), *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (6)*, Osijek, 2001., str. 251., 265.

funkcionirala mješovita vojno-komorska uprava, koja se u različitim oblicima zadržala sve do 1745.[126]

Vrhovni zapovjednik Vojne granice u vrijeme njena osnivanja bio je general Wolfgang Josaphath barun von Creutz (Kreütz). Unovačenih graničara u početku nije bilo puno, svega 900 pješaka i 650 konjanika, što je u odnosu na ukupan broj domaćinstava i stanovnika na tom prostoru bilo dosta skromno. Svaka tri mjeseca dobivali su plaću prema vrsti službe i vojnom činu, a isplaćivala ju je Slavonska komorska inspekcija u Osijeku. Ukupno je za plaće graničara izdvajano 55 822 forinti godišnje.[127] Ovako mali broj graničara koji su bili pod Osječkim generalatom 1702. može se objasniti strašnim posljedicama rata koje je to područje pretrpjelo u prošla dva desetljeća. Premda su se početkom 18. stoljeća demografski uvjeti počeli popravljati, još je uvijek zasigurno vladala živa slika ratnih užasa kao i svijest o konstantnoj neposrednoj opasnosti.[128] Već navedena Lutzova karta donosi i u ovom pogledu zanimljive podatke. Naime, on iznosi kako je ukupna Vojna granica na Savi i Dunavu imala 3 generala, 2450 konjanika i pješaka te 14 satnija, 101 osmatračnicu s 1 zapovjednikom i 38 vojnika. Satnije koje su bile pod nadležnosti osječkog zapovjedništva bile su: Kraljeva Velika, Gradiška, Kobaš, Brod, Babina Greda, Županja Blato, Pertzka, Rača i Morović.[129]

4.2. Osijek i obrambeni sustav Habsburške Monarhije prve polovine 18. stoljeća

Prva polovina 18. stoljeća donijela je dva važna rata koja su utjecala na važnost, ulogu i opravdanost Slavonske Vojne granice, a samim time i Osijeka kao vojnog, upravnog i zapovjednog središta. Nakon svakog rata dolazilo je razdoblje reformi uprave, kojima se nastojala uskladiti s novonastalim stanjem granica te novim potrebama moderne centralističke države. I van reformskih ciklusa vojne su vlasti Slavonsko-srijemskom graničnom području često mijenjale opseg i organizacijsko ustrojstvo. Unatoč tome, do sredine stoljeća osnovna struktura i najvažnija središta ostala su uglavnom nepromijenjena.

[126] J. Kljajić, „Ustroj slavonske Vojne...", str. 208.
[127] I. Mažuran, *Osnivanje vojne granice...*, str. 88. – 92.
[128] Rat je progutao većinu stanovništva istočne Hrvatske i Slavonije, koje je spalo na svega 20% prijeratnog broja. Osim stradalih u ratnim sukobima, velik broj se ili povukao s Osmanlijama i emigrirao. Ive Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek, 1993., str. 19.
[129] D. Kušen, M. Pandžić, „Karte povijesti uprave...", str. 265.

Prvi bitan ciklus za ovo područje Vojne granice započeo je nakon Požarevačkog mira 1718., kada je oslobođen ostatak Srijema i uski pojas Bosanske Posavine te izrazito važna strateška područja Temišvarskog Banata, Srbije i sam Beograd. Dvorska komora i ugarske županije su smatrale kako je Ugarska dovoljno zaštićena te da Slavonsko-srijemsku granicu treba podrediti civilnoj upravi Dvorske komore.[130] Osim Ugarskih, na tom tragu bili su i hrvatski staleži, koji su ustrajali na reinkorporaciji dijelova Slavonije pod vojnom upravom u matično Kraljevstvo, praktički neprestano od vremena njihova oslobođenja. Sama činjenica da je granica značajno pomaknuta prema istoku, te da su zauzete nove važne uporišne točke, zasigurno se reflektiralo na smanjivanje vojno-strateške važnosti Osijeka i područja pod njegovim zapovjedništvom. Time se postavilo pitanje njezina opstanka. Godine 1733. zapovjednikom Slavonskog generalata postaje Andreas Ludwig von Khevenhüller, koji se žestoko opirao tendencijama, kako je sam navodio, „pokmećivanja graničara".[131] Njegov uspjeh u obrani postojanja Vojne granice u Slavoniji i Srijemu rezultirao je uredbom cara Karla VI. 1735., kojom se nastojalo urediti zamršeno stanje: obavljen je popis, izvršeno novačenje, uređena prava i dužnosti posavskih graničara. Te godine bio je značajno veći broj raspoloživih vojnika u odnosu na vrijeme njezina osnivanja, tako je ukupno u sva tri dijela granice bilo 10 179 pješaka i 1534 husara (od čega polovica samo iz srednjeg-brodskog dijela), dok je za ratne pohode bilo određeno 3700 pješaka i 550 husara. Na ukupnoj dužini granice svakodnevno je stražarilo na čardacima 988 graničara. Temeljem ove uredbe graničari su morali ratovati i izvan zemlje pri čemu bi dobivali plaće iz državnog proračuna i vodili se kao dio regularne vojske.[132]

Tako je započelo novo razdoblje i značenje ovog prostora, koji je odgovarao apsolutističkim tendencijama tadašnje „ukupne" države – rezerva vojnika koji služe na drugim frontama. Te tendencije korespondirale su s tendencijama Europe tog vremena, a modernizacija rata zahtijevala je da se pronađu primjerena rješenja za vojni sustav. Proces modernizacije koji je provodila Monarhija u prvoj polovini 18. stoljeća bio je značajan, a Osijek se kao tada novoizgrađena moderna utvrda i vojno-upravno i zapovjedno središte prometnuo u njegov reprezentativni primjerak. Kao utvrda, dominirao je širokim područjem i važnim riječnim prijelazom, a kao centralno središte tada već većinskim dijelom oslobođenih prostora Slavonije i Srijema (posebice kada postaje i središte civilne i županijske uprave). Međutim, Vojna granica i utvrde na ovim prostorima bile su tek dio ukupnog prostora Vojne granice koji se protezao od Jadrana sve do središta današnje Rumunjske. Uzimajući u obzir njezinu prostranost, ustroj i

[130] Slavko Gavrilović, „Razgraničenje između Vojne granice i civilne teritorije u Sremu i Slavoniji sredinom XVIII. veka", *Godišnjak Matice hrvatske (6)*, Vinkovci, 1968., str. 87.
[131] Graničari su živjeli izrazito teško, unatoč tome što su nisu bili kmetovi.
[132] J. Kljajić, „Ustroj Slavonske Vojne...", str. 211.

upravu vidimo da je bila donekle specifična pojava tog vremena, stoga i eksperimentalna. Također, sustav utvrda koji je nastao kao njezin sastavni dio (bez obzira nalazile se geografski na njezinom prostoru ili ne, služile su istoj svrsi), bilo izgradnjom novih ili modernizacijom već postojećih, predstavljao je okosnicu, kostur vojno-obrambenog sustava Habsburgovaca na graničnim i novostečenim područjima, a koja je imala dvostruku ulogu. Prva, očigledna, uloga odnosila se na obranu od vanjskog neprijatelja, Osmanlijskog Carstva koje je još uvijek bilo u mogućnosti zadati silovit udarac, te druga koja se tiče obrane tih istih područja od unutarnjeg „neprijatelja", naime staleža. Konačni cilj tog vojno-obrambenog sustava bio je u službi politike dvorskog centralizma, koji je dobrim dijelom svoj legitimitet temeljio upravo na funkciji vojske i obrane.[133] Jačanjem vojske i obrane u sustavu Vojne granice, koja je većinski bila pod izravnom upravom centralnih vojnih vlasti, Bečki je dvor sve manje ovisio o staležima i njihovoj vojnoj pomoći, a sve se više oslanjao na unificiranu modernu stajaću vojsku. Činjenica da je Vojna granica u Hrvatskoj i Slavoniji zadržana nakon 1718., unatoč tome što su se granica i težište sukoba značajno odmaknuli, te pretvorena u područje iz kojeg su se slali vojnici na sve fronte svjedoči upravo tome.

Unatoč ovom procesu reformi, koji je obilježio 18. stoljeće, Habsburška Monarhija nije imala razvijen sustav obrane. Postojeći sustav, o kojem je bilo već riječi, a tiče se uglavnom Vojne granice i utvrda, stvaran je stihijski, kroz stoljeća i prema potrebama trenutnog rata. U usporedbi s obrambenim sustavom Francuske, uz Osmanlijsko Carstvo najvećeg neprijatelja u ranom novom vijeku, Habsburški sustav značajno je zaostajao u tehničkom, koncepcijskom i kvantitativnom smislu. Luj XIV., uz pomoć svog graditelja Vaubana, sagradio je kompletni obrambeni sustav oko granice Francuske s inovativnim i naprednim sustavom utvrda već u 17. stoljeću.[134] Vaubanove fortifikacijske inovacije Habsburška Monarhija počela je djelomično dostizati tek krajem 17. i početkom 18. stoljeća,[135] dok je njegov koncept *Pré Carré* usvojen samo djelomično. Promatramo li prvu polovinu 18. stoljeća, u sustavu Vojne granice i njezinih utvrda mogu se pronaći fortifikacijske novosti i donekle Vaubanov koncept. Osijek je bio nizinska utvrda na rijeci vaubanskog tipa, a nije bio samo lokalnog karaktera nego dio šire regionalne i čak državne obrane. U tom pogledu, bio je dijelom modernog i naprednog sustava kao moderna i napredna utvrda. Ipak, ne treba zanemariti činjenicu da su u vrijeme dovršetka

[133] Primjerice, Hildburghausen se zauzeo 1737. u Dvorskom ratnom vijeću u Beču za opsežne reforme u Varaždinskom generalatu, kako bi se taj Generalat održao „kao predziđe protiv Turaka, ali i protiv Mađara u slučaju pobune". Ž. Holjevac, „Hrvatsko-slavonska Vojna...", str. 42.; Više o ulozi utvrde u borbi dvora sa staležima vidjeti više u H. Heppner, „Festung und Innovation..." i H. Heppner, „Festung und Landschaft...".
[134] P. Griffith, P. Dennis, *The Vauban...*, str. 12., 30., 36.
[135] U Devetogodišnjem ratu (1688. – 1697.) Francuska i Saveznici prvi su puta bili na gotovo jednakoj razini. Austrijanci su do tada apsorbirali brojna dostignuća u opsadi i utvrđivanju od Francuske i Vaubana. Isto, str. 33.

gradnje Osijeka Vauban kao i njegov kralj bili već mrtvi, što označava ipak određeni vremenski zaostatak koji je Habsburška Monarhija imala u odnosu na tada izrazito naprednu Francusku. Kažu „rat je otac napretka",[136] a to se zasigurno odnosi, između ostalog, na napredak u vojnom smislu. Česti ratovi prve polovine 18. stoljeća natjerali su Habsburšku Monarhiju na reorganizaciju i modernizaciju te tijekom karmelističke politike i centralizma na procese koje pamtimo kao *prosvjećeni apsolutizam*. Osim što su ratovi često natjerali staleže koji se nisu mogli nositi s njima na pokoravanje dvoru, tako su i sam dvor neprestano tjerali na provođenje procesa modernizacije radi postizanja što veće učinkovitosti i shodno time moćnije države ukoliko je željela opstati na sve tješnjoj karti Europe. Prekretnica je bio Rat za Habsburško nasljeđe. Suočena s neposrednom propašću, Monarhija se morala modernizirati ili propasti. Naime tada dolazi na vidjelo činjenica kako ona zapravo nema do kraja razvijen vojno-obrambeni sustav te da su utvrde i vojna središta poput Osijeka, kao i Vojna granica, zapravo nedorečeni u smislu napredne vaubanske ideje.[137] Gradnja/modernizacija utvrda prema trenutnoj potrebi, kao i ustrojavanje vojnih područja prema istome kriteriju, pokazali su se fatalnim u trenutku Pruskog napada. U tom trenutku sve utvrde u Hrvatskoj, Slavoniji, Mađarskoj, Srbiji, Banatu, Transilvaniji i Češkoj postale su samo periferne utvrde, daleko na granici, a činjenica da ne postoji sustav utvrđivanja carstva isplivao je na površinu. Naime, situacija na jugozapadu, zapadu i sjeveru bila je poprilično drugačija, što je ostavilo otvoren put Prusima.[138] Tako za vrijeme vladavine Marije Terezije dolazi do prekretnice u organizaciji obrane Habsburške Monarhije, pa tako već za vrijeme trajanja rata, između ostalo, kreće i temeljita reforma već postojećeg sustav.

Značajan događaj u ovome je procesu bilo ukidanje Dvorskog ratnog vijeća u Grazu 1743., koji premda nije nikada imao upravnu ulogu nad Osijekom, predstavlja jačanje dvora na štetu staleža, ovog puta Unutarnoaustrijskih, koji gube utjecaj na Hrvatsko-slavonsku Vojnu granicu. Zbog nedostatka novca da samostalno financira preuzete obaveze, dvor uvodi model samo-uzdržavanja graničnog stanovništva, koji je bio u osnovi proturječan. Vojnom službom nastojali su obuhvatiti gotovo svakog odraslog i sposobnog muškarca, dok su istovremeno oni kao zemljoradnici trebali financirati sebe, svoju obitelj i cijelu instituciju Vojne granice. Od

[136] H. Heppner, „Festung und Innovation...", str. 14.
[137] U Habsburškoj Monarhiji tada još nije postojao koncept utvrđivanja carstva poput onog u Francuskoj te nije postojala sustavna ideja prema kojoj se planirao vojni ustroj. Unatoč tome, zanemarimo li veliki napredak koji je Francuska doživjela na ovome planu u 17. stoljeću, te usporedimo li Monarhiju s ostatkom Europe, vidimo da ona ne može biti smatrana nazadnom. Štoviše, ni sama Francuska u 18. stoljeću nije ostvarila napredak u odnosu na prethodno, a Vaubanovo učenje prihvaćeno je općenito bez zapravo precizne ideje što bi ono bilo čak i kod njegovih nastavljača u Francuskoj. Time se postojeći obrambeni i vojni sustav Habsburške Monarhije, kojeg je Osijek dio, može s pravom smatrati modernim. R. Rill, „Das Festungswesen...", str. 40.; C. Duffy, *The Fortress*.., str. 149.
[138] R. Rill, „Das Festungswesen...", str. 40. – 41.

sredine stoljeća ovaj novi model postao je paradigmatičan za cijelu Granicu.[139] Tijekom pet godina (1745.-1750.) bila je upravna Vojna granica u Hrvatskoj i Slavoniji potpuno reformirana, reorganizirana i centralizirana te prilagođena vojnoj organizaciji. Za razliku od starih upravnih organa reorganizirana se uprava nije morala brinuti samo za čisto vojne i sudbene poslove, nego i za civilne.[140] Proces regulacije tekao je temeljen na uređenju regularnih formacije habsburške vojske. Ukinuta je dotadašnja podjela na kapetanije i vojvodstva, a umjesto njih stvorene su generalkomande (glavna zapovjedništva), pukovnije, bataljuni i satnije. Pukovnije i satnije nisu bile samo taktičke granici nalazilo 11 pukovnija, od čega 3 u Slavonskoj Vojnoj granici. Reorganizacija Slavonske provedena je 1747.,[141] a pukovnije su bile Brodska u Vinkovcima, Gradiška u Novoj Gradišku i Petrovaradinska u Srijemskoj Mitrovici, dok je glavno zapovjedništvo smješteno u Osijeku.[142] Koliki je značaj Osijek imao kao vojno središte sredinom 18. stoljeća svjedoči činjenica kako se na prostoru cjelokupne Vojne granice nalazilo 7 glavnih zapovjedništava, od čega su čak 4 bila na prostorima današnje Hrvatske.[143] Također, činjenica da su se pod upravom osječkog glavnog zapovjedništva nalazile tri barokne, moderne utvrde[144] s izuzetnom taktičkom važnosti svjedoči o centralitetu koji je uživao grad Osijek u vojnom smislu sredinom 18. stoljeća. Uspostava reformiranog zapovjedništva u Osijeku značila je puno više u smislu centraliteta od same vojne uprave. Naime, glavna zapovjedništva imala su dvostruku zadaću, vojnu i civilnu. Na vojnom planu bila su izvršna vlast koordiniranja i zapovijedanja, dok su na civilnom služila kao zemaljske uprave. Bila su podijeljena na pet odjela: vojni odjel bio je nadležan samo za vojne poslove, politički za bogoštovlje, nastavu, gospodarstvo, obrt, trgovinu i redarstvo, ekonomski odjel za novčarstvo i računarstvo kao i za porez, građevinske poslove i šumarstvo, pravosudni odjel za pravne i sudske poslove, a opskrbni odjel bio je aktiviran samo u slučaju pokreta odreda vojske.[145] Time je Osijek preuzeo upravu i nad civilnim poslovima Slavonske Vojne granice.

Što se tiče same vojske, ovim reformama i preustrojem graničari su postali regularni vojnici. Određeno je da svaka pješačka pukovnija u svom sastavu ima 5600, a husarska 2100 ljudi. Uzimajući u obzir da je planirana uspostava i dvije husarske pukovnije, ovim je planom

[139] Ž. Holjevac, „Hrvatsko-slavonska Vojna...", str. 42.
[140] Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik – Povojačeno društvo (1754 – 1881.) (II)*, Zagreb, 1997., str. 19.
[141] A. Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, str. 34.
[142] Pukovnije su dobile imena po utvrdama, dok su im zapovjedništva bila smještena uglavnom u drugim mjestima. J. Kljajić, „Ustroj Slavonske Vojne...", str. 215.
[143] Karlovac, Koprivnica, Osijek, Petrnjia, Titel, Temišvar, Sibiu. M. Hochedlinger, *Austria's Wars...*, str. 322.
[144] Utvrde u Osijeku, Brodu i Petrovaradinu. Utvrda u Petrovaradinu je prema autoru Duffyju bila najmoćnija utvrda u Habsburškoj Monarhiji, dok je utvrda u Brodu bila pod izravnom ovlasti Glavnog zapovjednika Slavonskog generalata, koji se nalazio u Osijeku. Ž. Holjevac, „Hrvatsko-slavonska Vojna...", str. 45.; C. Duffy, *The Fortress...*, str. 243.
[145] K. Kaser, *Slobodan seljak...*, str. 18.

osječko zapovjedništvo bez svoje posade trebalo imati na raspolaganju 21 000 ljudi. Ovakav plan pokazao se previše ambicioznim za slabo naseljenu Slavoniju i Srijem, a uz nedostatak ljudstva nedostajalo je i novčanih sredstava jer je novi ustroj bio znatno skuplji od prijašnjeg. Tri pješačke pukovnije mučile su se sa zadovoljavanjem broja potrebnog ljudstva, dok husarske nisu ni ustrojene. Novi pokušaj uslijedio je 1749. prema Hildburghausenovom obrascu, tj. tri pješačke pukovnije s 6300 ljudi i jednom husarskom pukovnijom od 3200 ljudi. Ovaj je plan također propao zbog istih problema - ljudstva i novca.[146] Ovo je dokaz kako su vlasti u Beču još uvijek bile slabo upoznate s ovim prostorima te su uz to neprestano precjenjivale svoje realne novčane mogućnosti.

4.3. Osijek i obrambeni sustav Habsburške Monarhije u drugoj polovini 18. stoljeća

Uspješan ustroj pukovnija Slavonske Vojne granice proveden je 1753. pod podmaršalem Serbellonijem. Pukovnije su tada razdijeljene na četiri bataljuna (svaki bataljun imao je četiri satnije) i 2 satnije grenadira. Sastav pješačke satnije brojao je 240 krajišnika, a grenadirske 120. Ukupno je pukovnija imala u svom sastavu 18 satnija, što je bez stožera značilo 4080 vojnika. Umjesto dva ustrojen je samo jedan husarski puk s ukupno 1200 ljudi. Tako je Slavonska Vojna granica brojala oko 13 400 vojnika.[147] Neposredni nadzor nad pukovnijama u drugoj polovini 18. stoljeća obavljali su predstavnici glavnih zapovjedništava – brigadiri. Četvrta brigada bila je u Vinkovcima, a pod njom su bile Gradiška i Brodska pukovnija, dok je Petrovaradinska pukovnija bila u sastavu brigade u Zemunu.[148] Osim čisto vojnih potencijala i mogućnosti koje su bile koncentrirane u Osijeku u obliku zapovjedništva, utvrde ili posade, a već samim time bitnog alata u rukama Bečkog dvora, početak druge polovine 18. stoljeća ukazao je na još jedan bitan čimbenik. S obzirom na to da se s reformama Vojne granice taj prostor u kratkome razdoblju pretvorio od onoga koji pruža visoku slobodu za njegovo stanovništvo u zamršen birokratizirani aparat u kojem se nadzirao i bilježio svaki pojedinac,[149] novoustrojena civilna nadležnost u sklopu glavnog zapovjedništva pokazala se kao utjecajan instrument za provođenje apsolutizma. Dvorski apsolutizam, koji je težio sve većem centralizmu, preko civilne funkcije glavnog zapovjedništva i ostalih nižih razina vojne uprave, koji su po principu vojnog kodeksa

[146] J. Kljajić, „Ustroj Slavonske Vojne...", str. 216. – 217.
[147] Isto, str. 217.
[148] Ž. Holjevac, „Hrvatsko-slavonska Vojna...", str. 50.
[149] J. Kljajić, „Ustroj Slavonske Vojne...", str. 219.

prihvaćali direktive „odozgo",[150] ostvario je u kratkome roku na ovim prostorima izrazito veliku razinu kontrole.

Kontinuirani proces (re)organizacije Vojne granice, koji se izravno odražavao na postojeću ulogu i značaj Osijeka, nastavio se ponovno šezdesetih godina, a zatim i u vrijeme Josipa II osamdesetih godina. Ovim potezima sustavno počinje opadati značaj Osijeka kao vojno upravnog i zapovjednog središta.[151] Važan je čimbenik u ovome, osim sve veće potrebe za centralizacijom uprave, prebacivanje glavne opasnosti za Monarhiju prema sjeveru, gdje se javlja moćna Pruska Fridrika II. Istovremeno uz jačanje opasnosti na drugim stranama, dolazi do progresivnog smanjivanja opasnosti od Osmanlija u 18. stoljeću. Uz to, centralizirana moderna apsolutistička država morala je provoditi projekt ukupne obrane i utvrđivanja carstva, čime Osijek, kao vojno središte, zbog promijenjenih geopolitičkih uvjeta u drugoj polovini 18. stoljeća neizbježno gubi na važnosti.

Prvi korak u upravno-organizacijskom smislu u tom smjeru bilo je osnivanje Glavnog inspektorata 1765., koji je trebao regulirati upravu Vojne granice i unaprijediti vojnu službu. U svojoj nadležnosti imao je svu Vojnu granicu Hrvatske i Slavonije, dakle Varaždinsku, Karlovačku, Bansku i Slavonsku.[152] Sjedište Inspektorata bilo je najprije u Karlovcu, a 1768. prebačeno je u Beč. U to je vrijeme glavni inspektor bio general Šišković, koji je u pri Dvorskom ratnom vijeću osnovao savjetodavni vojnogranični odjel. Iste je godine donesena uredba koja se ticala dodatnog ustroja vojnih jedinica, dok su pukovnije dobile redne brojeve, a imenovanje časnika postalo je ovlast isključivo Dvorskog ratnog vijeća u Beču.[153] Konkretno vojno stanje i potencijal cjelokupne Kraljevine Slavonije, a posebice njezine Vojne granice, donosi Freidrich Wilhelm von Taube 1777. i 1778., nakon što je obavio putovanje ovim krajevima, kako sam kaže na istraživački način. Tako on procjenjuje da Kraljevina može, usprkos svojoj slaboj naseljenosti, u slučaju ratne potrebe bez poteškoća dignuti 30 000 ljudi. Narodne pukovnije i dalje su bile Petrovaradinska, Brodska i Gradiška, čemu je pridodana još i slavonska husarska. Prve tri bile su pješačke pukovnije, a svaka se sastojala od 4 bataljuna, a svaki bataljun od 6 kompanija, dok je jedna kompanija u vrijeme mira imala oko 200 ljudi (ukupno 4800). Husarska je pukovnija u vrijeme mira imala preko 2000 ljudi,[154] a zanimljiv je podatak koji navodi kako su

[150] Bečki je dvor bio svjestan da vojni kodeks bezuvjetne vjernosti pretpostavljenom u Vojnoj granici nije imao samo vojno značenje, već je mogao dobiti i dalekosežne političke konotacije. Alexander Buczynski, „Vojna krajina u 18. stoljeću. Širenje krajiškog sustava na oslobođena hrvatska područja", *Povijest Hrvata – Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, 2005., str. 274.
[151] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 158.
[152] Ž. Holjevac, „Hrvatsko-slavonska Vojna...*",* str. 50.
[153] J. Kljajić, „Ustroj Slavonske Vojne...", str 220.
[154] U Slavonskoj Vojnoj granici 1777. bilo oko 17 000 vojnika u sastavu pukovnija, što je povećanje od deset puta u odnosu na vrijeme njenog ustrojenja prije 75 godina.

bili izrazito dobro opremljeni, pa su imali po tri ratna konja, karabin, pištolj, sablju i koplje.[155] Zanimljivi su i podatci koje iznosi o ukupnoj Vojnoj granici, pa tako navodi da je u Hrvatskoj, Slavoniji, Erdelju i Temišvarskom Banatu bilo 22 pukovnije, od čega 17 pješačkih i 5 husarskih. Te 22 pukovnije za vrijeme mira brojale su 60 000 ljudi, dok su za mjesec dana svoj broj mogle povećati na 100 000. Poseban značaj u ovome sustavu imala su područja u Slavoniji i Hrvatskoj jer je tu bilo čak 15 od 22 pukovnije.[156] Prema Taubeu, za vrijeme rata tako su pukovnije u Hrvatskoj i Slavoniji mogle brzo, bez muke i troškova oko novačenja činiti vojsku od 80 000 vojnika redovnih postrojbi, što je svakako izrazito značajna brojka.[157] Iznoseći ove podatke, zaključuje kako su „vojna područja u Slavoniji i Hrvatskoj veliko blago za Austrijsku kuću."[158]

Svega nekoliko godina nakon Taubeova opisa događa se nova reorganizacija uprave u Vojnoj granici. Na vlast 1780. dolazi Josip II., koji je u svojim reformama 1783. nastojao što više centralizirati upravu Vojne granice, pa je tako ustrojio hrvatsko Glavno zapovjedništvo u Zagrebu, gdje su premještena glavna zapovjedništva Varaždinske, Banske i Karlovačke Vojne granice. Isti je proces zahvatio i Osijek, pa je tako Glavno zapovjedništvo iz Osijeka, kao i iz Temišvara, prebačeno u Petrovaradin,[159] gdje su zajedno tvorili novo Glavno zapovjedništvo u Petrovaradinu. Premda je ovakav ustroj Vojne granice trajao samo do smrti Josipa II., dakle 7 godina, Osijek je nepovratno izgubio svoju dugotrajnu funkciju zapovjednog središta. Nakon novih reformi 1790. Slavonsko-srijemsko Glavno zapovjedništvo smješteno je ponovno u Petrovaradin, koji tada preuzima centralu vojnu i zapovjednu ulogu.[160] Premda ovim procesom Osijek nije u potpunosti izgubio svoj vojni značaj, zasigurno je značajno smanjen njegov centralitet koji je do tada uživao prema Slavonskoj Vojnoj granici i kao bitno zapovjedno središte ukupnog sustava obrane Habsburške Monarhije prema Osmanlijskom Carstvu. Nakon ovih promjena, primarna važnost Osijeka kao vojnog središta ostaje u njegovoj utvrdi i njezinoj stalnoj vojnoj posadi.

[155] Friedrich Wilhelm von Taube, *Slavonija i Srijem 1777./1778.*, Osijek, 2012. str. 134.
[156] Isto, str. 134.
[157] Prema standardiziranom broju vojnika u pukovnijama u to vrijeme, značilo bi da 11 pješačkih pukovnija i 4 husarske broje oko 60 000 ljudi. To bi značilo da dostizanje broja od 80 000 ljudi nije nemoguće, ali svakako nije bez muke ili dodatnog novačenja. Osim toga, ni ovaj broj vonika nikako nije beznačajan, jer je činio dvije trećine ukupnog potencijala cijele Vojne granice. Stoga nikako ne treba čuditi Taubeov zaključak o značaju ovih prostora za Habsburgovce.
[158] Isto, str. 135.
[159] Prebacivanje je obavljeno 25. srpnja, a bilo je uzrokovano pripremama za novi rat s Osmanlijama, jer je Josip II. smastrao da je iz strateških razloga nužno premjestiti glavno zapovjedništvo vojske bliže granici s Osmanskim Carstvom. I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 106.
[160] K. Kaser, *Slobodan seljak...*, str. 16.

5. Izgradnja vojne utvrde

5.1. Radovi na obnovi osmanlijske utvrde

Ulaskom u Osijek carska je vojska zatekla djelomično razrušenu, ali još uvijek postojeću osmanlijsku utvrdu. S obzirom na to da je tih godina rat bio u punom zamahu, obnova strateških mjesta i utvrda bila je na visokom mjestu prioriteta. Prvenstveno se radilo o dovođenju postojeće utvrde u minimalnu razinu funkcionalnosti zbog neposredne ratne opasnosti. Premda je nakon protjerivanja Osmanlija osječka utvrda mogla primiti značajnu vojnu posadu, njezino stanje nije ni približno zadovoljavalo onodobne fortifikacijske standarde. Godine 1687. u izvještaju Dvorskom ratnom vijeću navodi se kako su potrebni određeni radovi da bi utvrda mogla primiti oko 3000 vojnika. Popravak utvrde zajedno su financirali Dvorsko ratno vijeće i Dvorska komora, a nadzor nad obnovom povjeren je inženjeru Megriniju. Tijekom 1687. i 1688. trajali su prvi radovi na osposobljavanju zatečene utvrde, a 1688. nastaju i prvi sačuvani planovi Osijeka.[161] Prvi je plan sastavljen iz dva dijela, a prikazuje postojeće stanje i planirane izmjene pomoću kojih je utvrda trebala biti najbrže osposobljena za daljnje ratovanje (prilog 1). Autor je plana prema svemu sudeći bio inženjer Megrini.[162] Drugi plan izradio je inženjer Beaulaincourt, koji polazeći od zatečenog stanja predviđa nužnost gradnje tvrđavskog roga u produžetku gradskih zidova prema istoku kao najslabije točke obrane. Također predlaže popravak starih gradskih zidova i gradnju ukupno osam bastiona, dok ne predviđa promjene za postojeće stanje unutar gradskih zidova.[163]

Već 1688. general grof Aspremont zadužen je od cara Leopolda I da vodi obnovu osječke utvrde.[164] Izgradnja utvrde financirana je od strane Unutrašnjoaustrijske komore i izgradnja peći za pečenje opeke u iznosu od 1000 forinti, koja je puštena u pogon u travnju iste godine. Za ukupne radove popravaka tada je predviđen iznos od 12 000 forinti, kojih je pola trebala snositi Dvorska komora.[165] O obujmu radova govori podatak da se general Aspermont žalio Dvorskom ratnom vijeću na nedostatak kolica potrebnih za gradnju[166] te je u nekoliko navrata tražio da mu

[161] D. Vitek, *Osijek u XVIII* str. 95. - 97.
[162] Mira Ilijanić, Marija Mirković, „Prilog dokumentaciji o građevnoj povijesti osječke Tvrđe na prijelazu sedamnaestog u osamnaesto stoljeće", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske (4/1978. – 5/1979.)*, Zagreb, 1979. str. 92.
[163] I. Mažuran, „Na pragu novog doba", str. 8.
[164] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 69.
[165] M. Ilijanić, M. Mirković, „Prilog dokumentaciji o...", str. 93.
[166] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 98.

se hitno pošalje u Osijek 2000 kolica i drugih potrepština.[167] Tijekom travnja 1688. godine radovi su uznapredovali te se javila potreba za dodatnim financijskim sredstvima, kao i za stručnjacima - posebice inženjerima i podinženjerima. U svibnju iste godine general Aspermont javlja da je planirani popravak utvrde dovršen, ali da nedostaje novca za uređenje mostova, kao i za daljnje utvrđivanje grada.[168] Naime, zbog potreba ratovanja daljnje utvrđivanje bilo je potrebno, a posebice osposobljavanje mostova za koje je general Caprara posebno tražio sredstva.[169]

Unatoč tome što su se od oslobođenja Osijeka provodili stalni radovi na utvrdi, 1689. pukovnik Löffelholz iznosi kako je utvrda u Osijeku još uvijek pretežito ruševna.[170] Osim pukovnika Löffelholza o kakvoći radova i stanju utvrde govore i izvještaji iz 1690., koji navode kako se objekti izgrađeni 1688. urušavaju. U to vrijeme nastao je i novi plan Osijeka, a autorstvo se pripisuje ponovno inženjeru Megriniju. Plan prikazuje obrise nekadašnjeg Osijeka te onoga što je u prethodnom razdoblju napravljena na utvrdi. Iz njega vidimo da radovi na podgrađu još nisu bili započeli, te da je napravljeno tek skromno pojačavanje gradskih zidina. Bitna stavka plana svakako je prikaz radova koji su se odvijali na izgradnji tvrđavskog roga.[171]

Radovi na osječkoj utvrdi od 1688. do 1690. prvo su razdoblje formiranja Tvrđe. Glavna je karakteristika ovog razdoblja osuvremenjivanje i popravak postojeće, osmanlijske utvrde. Jedina fortifikacijska novost koja se zadržala u daljnjoj izgradnji utvrde izgradnja je istočnog tvrđavskog roga. Stoga ovo razdoblje nije ostavilo značajnog traga na izgled utvrde iz drugog desetljeća 18. stoljeća. Bilo je to prvenstveno privremeno rješenje nametnuto okolnostima i hitnosti utvrđivanja Osijeka zbog konstantne ratne opasnosti. Međutim, već je u ovome razdoblju donesena bitna odluka, a to je odustajanje od oštrog razgraničenja od osmanlijskog nasljeđa i gradnje potpuno nove utvrde. Ova je odluka rezultirala unaprijed određenom veličinom utvrde kao i njezinom nepravilnom položaju.[172] Time je zadržan kontinuitet osnovnog položaja i strukture grada od srednjega vijeka, jer su ih Osmanlije također zadržale nakon okupiranja grada u prvoj polovici 16. stoljeća.[173]

[167] I. Mažuran, „Na pragu novog doba", str. 4.
[168] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 98.
[169] M. Ilijanić, M. Mirković, „Prilog dokumentaciji o...", str. 93.
[170] Isto, str. 93.
[171] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 99.
[172] Darko Vitek, „U pozadini izgradnje osječke tvrđe", *Povijesni prilozi 28*, Zagreb, 2005., str. 162.
[173] Ive Mažuran, *Urbanistički razvoj i spomenički značaj osječke Tvrđe*, Osijek, 1974., str. 9.

5.2. Nova utvrđenja i stanje utvrde na prijelazu stoljeća

Istodobna izvješća Guida von Starhemberga i Ludwiga Badenskog o mogućnosti ponovnog pada Osijeka pod osmanlijsku okupaciju, kao i činjenica da su ga Osmanlije od 30. listopada do 6. studenog 1690. opsjedale, podigli su razinu svijesti o važnosti i hitnosti obavljanja značajnijih radova na utvrđenju grada. Tada je iz Osijeka u Beč ponovno poslan plan s troškovnikom i molbom za slanje građevinskih materijala, alata i potrebnih obrtnika te palisada i letvi potrebnih za rad.[174] Tako u Osijek iz Pešte stižu inženjeri Mathias von Kayserfeld i Berseti 1690., čime započinje druga faza u izgradnji osječke utvrde. Uz zadržavanje postojeće strukture, u ovoj fazi izgradio se potpuno novi fortifikacijski sustav temeljen na zamjenjivanju starih zidova novima.[175]

U svrhu ubrzavanja radova na osječkoj utvrdi, krajem 1690. obilno su pristizali radnici s potrebnim alatom i materijalom. Kao radna snaga u Osijek čak je upućen i grof Batthany sa svojim hajducima[176], a financiranje radova preuzela je Unutarnjoaustrijska komora. Iz ovog razdoblja sačuvana su četiri plana i Kayserfeldov izvještaj iz 1691. Prvi plan prikazuje osječku utvrdu s četirima vratima i tvrđavskim rogom koji je projektiran još 1688. Nastavlja se također na osmanlijsku utvrdu uz jednu novost u odnosu na prijašnje planove - odustaje se od utvrđenog osmanlijskog podgrađa.[177] Idući plan, kojem je autor sam Kayserfeld, donosi daljnja utvrđenja i fortifikacije osječke utvrde, kao i krunske utvrde na lijevoj obali Drave.[178] Treći i četvrti plan odstupali su značajno od ostalih jer su se temeljili na izgradnji potpuno nove utvrde. Primjerice, četvrti plan predstavljao je utvrdu čiji je izgled bio u skladu s najnaprednijim onodobnim graditeljskim dostignućima. Predviđena je izgradnja pravilne polu zvjezdolike, vaubanovske utvrde. Ovaj plan nastao je na prijedlog Ludwiga Badenskog, ali nije prihvaćen jer bi zahtijevao prevelika financijska sredstva i radne napore koji nisu bili mogući s obzirom na ratne okolnosti.[179]

Krayserfeldov izvještaj i planovi usvojeni su u Beču 1691., te je poslan dopis kojim se nalaže da se obnova utvrde povjeri upravo njemu. Odluku su uslijedile pripreme za značajne građevinske pothvate te je Unutarnjoaustrijska komora u Osijek poslala zidare i tesare, a nakon njih vodenim putem i građevinski materijal potreban za radove. U svrhu financiranja planiranih

[174] M. Ilijanić, M. Mirković, „Prilog dokumentaciji o...", str. 93.
[175] D. Vitek, „U pozadini izgradnje...", str. 162. – 163.
[176] Upućen je i poziv generalu Gabrijelu Vechiju da organizira sigetske, šikloške i pečuške husare kao ispomoć gradnji utvrde u Osijeku. I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek,* str. 47.
[177] D. Vitek, *Osijek u XVIII...,* str. 100. – 101.
[178] Ivy Lentić-Kugli, „Dva plana osječke Tvrđe s kraja 17. stoljeća", *Osječki zbornik 16*, Osijek, 1977., str. 177.
[179] D. Vitek, *Osijek u XVIII...,* str. 101. – 102.

radova odobren je iznos od 20 000 forinti (premda je za ukupne planirane radove trebalo još toliko). Najintenzivniji radovi bili su na skretanju toka Drave, a na utvrdi je radilo čak 3000 ljudi. Unatoč tome, Kayserfeld je neprestano tražio više radnika, kao i građevinskog materijala. U to se vrijeme u Osijeku nalazilo nekoliko inženjera, pa tako već spomenuti Beaulaicourt, te Cornero, Dörk i Vamberg[180], što svjedoči o značajnom obujmu radova koji su izvođeni.[181] Iste je godine u proljeće preseljeno stanovništvo iz predgrađa zapadno od gradskih zidova, a njegov manji dio prešao je i na lijevu obalu Drave. Ovime je stvoren uvjet nesmetane izgradnje vojne utvrde.[182] Unatoč usvojenom planu i brojnosti inženjera, temeljni su problemi i dalje bili logističke naravi, naime kronično je i dalje nedostajalo novca i radne snage. Tijekom cijele 1691. Kayserfeld se više puta žalio Dvorskom ratnom vijeću na račun lokalnih vojnih zapovjednika i crkvenih dostojanstvenika koji su ignorirali zahtjeve za ustupanja radne snage. Nesuglasice koje su nastale između Dvorskog ratnog vijeća, Dvorske komore, Unutranjoaustrijske komore i ugarskih županija umalo su dovele do obustave radove na utvrdi. Unatoč provedenim radovima, Ludwig Badenski izvještava o katastrofalnom stanju osječke utvrde, te upozorava na njezinu važnost i znatna sredstva koja su do tada već bila uložena.[183]

Radovi su ipak nastavljeni te se krajem 1691. i 1692. naglasak stavlja na izgradnji objekata unutar utvrde. Uz drvene vojarne, koje su bile potrebne za smještaj osječke posade koja se u to vrijeme nalazila u tvrđavskom rogu okolnim selima, a radilo se i na pontonskom mostu, popravku već iskopanih grabišta te na jugoistočnom bastionu. Uz te radove, Kayserfeld je namjeravao proširiti osječke zidove, dok je Dvorsko ratno vijeće poslalo sredstva i za izgradnju barutane.[184] Ovo razdoblje dobilo je veći zamah zbog većih dostupnih sredstava, pa je tako Kayserfeld 1692. iskoristio približno 68 000 forinti.[185]

Idući korak gradnje trebao se odvijati prema novom Kayserfeldovom planu iz 1693., a njegova je posebna vrijednost u tome što je prvi puta prikazana unutrašnja urbana struktura utvrde, uz detaljnu legendu. Ucrtan je novi raspored ulica u kojem je vidljivo nastojanje primjene baroknog planiranja i uspostavljanje ortogonalnog sustava, uz djelomično prilagođavanje postojećem sustavu ulica.[186] Još je jedna od novosti ovog plana izostanak ucrtanih planova na otoku i lijevoj obali Drave, dok su projektirani revelini pred prolazom u tvrđavski rog i Novim

[180] Dvorsko ratno vijeće odobrilo ih je kao pomoćnike Kayserfeldu. I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek,* str. 48.
[181] M. Ilijanić, M. Mirković, „Prilog dokumentaciji o...", str. 95.
[182] I. Mažuran, „Na pragu novog doba", str. 9.
[183] D. Vitek, *Osijek u XVIII...,* str. 103. – 104.
[184] Isto, str. 104. – 105.
[185] M. ilijanić, M. Mirković, „Prilog dokumentaciji o...", str. 96.
[186] Sonja Gaćina, Grgur Marko Ivanković, *Planovi i vedute Osijeka*, Osijek, 1996., str. 19.

vratima.[187] Ucrtane su i planirane lokacije za vojne objekte: Glavnu stražu, „udobne vojarne", skladište namirnica i dvije barutane. Većina ovih vojnih zgrada bila je smještena neposredno uz zidine. Ovaj plan rasporeda vojnih zgrada, uz određene izmjene pojedinih objekata, kasnije je i ostvarena. Time je formirana prostorna struktura vojnih objekata unutar utvrde koji su činili ovojnicu uz zidove[188] prema modernim principima. Naime, prema vaubanovoj standardizaciji vojarne smještene su uz sami zid „kako bi vojnici bili što bliže svojim radnim mjestima".[189] Osim plana utvrde Kayserfeld je izradio i plan izgradnje mosta od Osijeka do Darde, čiji bi troškovi izgradnje iznosili čak 600 000 forinti.[190] Imajući na umu da je monarhija ovih godina bila prisiljena ratovati na dvije strane i uzdržavati dvije velike vojske, jednu protiv Francuske a drugu protiv Osmanlija, došlo je do rastezanja državne blagajne[191] te ovakvo izrazito skupi projekti zasigurno nisu mogli doći u obzir.

Nakon smrti Kayserfelda 1693. u borbama kod Beograda radovi na osječkoj utvrdi gotovo su u potpunosti zamrli. Time je završena druga faza u izgradnji osječke utvrde. Njezina osnovna obilježja bila su, osim već navedenih, postupno stvaranje potpuno nove utvrde, dovršenje istočnog tvrđavskog roga i dominantno korištenje drveta kao građevnog materijala. Vojni objekti unutar utvrde bili su građeni isključivo od drveta, a uz to je drvo značajno korišteno i na fortifikacijskim objektima.[192]

Dotok novca za izgradnju osječkog utvrđenja uskoro je prestao i svi su radovi obustavljeni.[193] Ovime je započelo razdoblje stagnacije koje je trajalo sve do prvog desetljeća 18. stoljeća, a uskoro je započelo propadanje i uništenje i onoga što je bilo sagrađeno u prethodnom razdoblju. Proces raspadanja tekao je nemilosrdno[194] unatoč činjenici da je u Osijeku postavljeno vojno zapovjedništvo za čitavu Slavoniju, a visoka funkcija generala Guida von Starhemberga koji je postao nadležan i za radove na utvrdi nije dovela do znatnijih pomaka u vidu utvrde. Štoviše, Osijek nije više mogao dobiti čak ni stalnog vojnog inženjera,[195] a inženjer Beaulaincourt koji je ostao u Osijeku 24. studenog 1695. piše Ludwigu Badenskom da od 1. svibnja 1694. „nije primio ni novčića plaće, niti mu je poznato kada i od koga će je

[187] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 105. – 106.
[188] S. Gaćina, G. M. Ivanković, *Planovi i vedute Osijeka*, str. 19.
[189] P. Griffith, P. Dennis, *The Vauban...*, str. 49.
[190] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 49.
[191] C. Duffy, *The Fortress...1660-1789*, str. 236.
[192] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 107.
[193] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 49.
[194] Godine 1695. počeli su pristizati Dvorskom ratnom vijeću izvještaji o propadanju izgrađenih utvrđenja, a već iduće godina da je utvrda ruševna te da se iste godine dio i urušio. Isto, str. 49.
[195] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 107. – 108.

dobiti."[196] Dvije godine kasnije, nakon pobjedonosne bitke kod Sente princ Eugen Savojski stigao je u Osijek, odakle je 8. listopada 1697. javio caru da kreće u Bosnu, napominjući kako je stanje osječke utvrde vrlo loše.[197]

Zanimljiv je i podatak kako je pukovnik Marsigli 1693. javio kako se utvrde u Osijeku i Petrovaradinu ne mogu pretvoriti u moderne bez 300 000 forinti, dok su sredstva stizala sve sporije i u sve manjim količinama. Čak i ona sredstva koja su bila predviđena za neke manje radove u Osijeku prebačena su i potrošena za radove na Petrovaradinu, koji je tada imao veće strateško značenje. U Osijeku su se sva raspoloživa radna snaga i sredstva do kraja stoljeća uglavnom trošila na radove oko održavanja mosta.[198]

Početak 18. stoljeća nije označio prekretnicu u obnovi utvrde u Osijeku. Financijske i ratne okolnosti prvog desetljeća bile su izrazito nepovoljne[199], što je uzrokovalo daljnje raspadanje osječke utvrde. General Starhemberg navodi kao velike probleme stanje vojarni, dravskog nasipa prema Dardi i nedostatak kvalitetne barutane, te traži iznos od 20 000 forinti od kojeg dobiva samo 2000 za obnovu mosta s nasipom.[200] Unatoč tome, u idućih desetak godina obavljeni su određeni radovi: izgradnja oružane, obnova vojarni te mostova preko Drave. Osijeku je 1708. još uvijek nedostajao inženjer, ali unatoč tome Dvorsko ratno vijeće i Dvorska komora donose odluku o nastavku radova na izgradnji utvrde. U svrhu toga uvode obavezu besplatnog rada na utvrdi za obližnje stanovništvo, dok je udaljenije moralo plaćati dodatni porez u tu svrhu.[201] U tom je duhu tadašnji zapovjednik Osijeka general Creutz, 1709. krenuo s radovima držeći se prijašnjeg Kayserfeldova plana. Premda je bio uspješan u nabavci određenih novčanih sredstava (9000 forinti), njegova smrt iste godine obustavila je radove.[202]

5.3. Izgradnja moderne barokne utvrde

Najvažnije je razdoblje u izgradnji osječke utvrde drugo desetljeće osamnaestog stoljeća, a započinje dolaskom generala Johanna Stephena baruna von Beckersa na mjesto zapovjednika Osijeka 1710.[203] Pod njegovim zapovjedništvom glavni dio posla na modernizaciji osječke utvrde bit će i dovršen, te se upravo general Beckers najčešće navodi kao graditelj osječke

[196] I. Mažuran, „Na pragu novog doba", str. 10.
[197] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 49.
[198] M. Ilijanić, M. Mirković, „Prilog o dokumentaciji o...", str. 98.
[199] Rat za španjolsku baštinu, Rakocijev ustanak i upadi Kuruca u Hrvatsku te još uvijek prisutna neposredna opasnost od Osmanlija.
[200] M. Ilijanić, M. Mirković, „Prilog o dokumentaciji o...", str. 98.
[201] D. Vitek, *Osijek u XVIII...,* str. 110.
[202] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 69.
[203] I. Mažuran, „Osijek u 18. stoljeću", str.28.

Tvrđe. Glavno obilježje ovog razdoblja prelazak je na kruti građevni materijal - kamen i opeku.[204] Osim građevinskog materijala bitna činjenica koja je utjecala na izgradnju osječke utvrde u ovome razdoblju bio je promijenjeni tok rijeke Drave, koji je doveo do stvaranja močvarnog pojasa uz sjeverozapadni rub utvrde, o čemu svjedoče alarmantni izvještaji o problemima izazvanim rijekom u prvom desetljeću 18. stoljeća. Ova činjenica odrazila se i na položaj same tvrde.[205]

Unatoč negativnim okolnostima pomanjkanja financijskih sredstava i općem otporu prema nametnutoj tlaci, radovi se vrlo brzo pokreću te je već iste godine u Osijek dopremljeno više od 2200 hrastovih greda, 2460 debljih dasaka. 213 debla za izradu splavi, veća količina hrastove šindre, kolaca i dasaka za skele, 27 000 palisada, 3620 snopova pruća, 275 kola i 333 kolica za odvoz zemlje iz rovova, dok je u ciglani ispečeno 343 000 opeka. Uz to dovožene su velike količine pijeska i ogrjeva za rad ciglane koje je okolno seosko stanovništvo crpilo iz obližnjih šuma za ispunjavanje nametnutih obaveza.[206] Prvi učinjeni radovi odnosili su se na sanaciju postojećeg stanja: poboljšanje puta oko utvrde, same utvrde, ravelina na južnoj strani, radovi na kanalu koji je odvodio vodu iz utvrde, na dvije barutane i skladištu namirnica. Značajni radovi izvršen su na vratima utvrde, tako da su nova vrata bila zidana i opremljena pomičnim mostom i dvojnim vratima. Također su zidana i Vodena vrata (u opeci), dok su na ulazu u istočni tvrđavski rog vrata zatvorena. Uređena su stražarska mjesta i komunikacijski most na sjevernoj strani te su za topove podignuti zakloni. Osim toga, radi prevencije od požara na glavnom je trgu iskopan i obzidan zdenac.[207]

Iduće se godine radovi na popravku utvrde nastavljaju te u Osijek stiže inženjerski dvojac Caspar Dörk i La Croix i potrebna novčana sredstva.[208] U ovome okviru raspoloživih sredstava Beskers je izvodio radove za koje je ispečeno čak 790 000 opeka. Inženjer Dörk izradio je plan gradnje i radio je na temeljima bastiona, ali je u prosincu iste godine umro.[209]

Uz Dörkov plan, 1712. nastaju još čak tri plana osječke utvrde kojima je autor inženjer La Croix. Ovi planovi nastali su temeljem modernih fortifikacijskih saznanja i dostignuća, a jedan La Croixovih planova 1. kolovoza 1712. usvojilo je i Dvorsko ratno vijeće.[210] Ovime konačno započinje izgradnja Tvrđe kakvu danas poznajemo. Plan utvrde iz priloga 2 gotovo je u

[204] D. Vitek, „U pozadini izgradnje...", str. 163.
[205] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 112.
[206] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 70.
[207] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 111. – 112.
[208] M. Ilijanić, M. Mirković, „Prilog dokumentaciji o...", str. 99.
[209] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 71.
[210] Isto, str. 71.

potpunosti ostvaren idućih godina, izuzev posljednjeg rubnog pojasa - reduta i traversa.[211] Negdje u ovome vremenu u Osijek je stigao i nadinženjer Maximilian Eugen grof Gosseau de Henf, a 1713. za inženjera je postavljen i Johann Friedrich Heiss, dok je La Croix koji još uvijek boravi u Osijeku također bio aktivan u gradnji. Tako su 1713. započeli konkretni radovi na modernoj utvrdi, a krenulo se od gradnje nove barutane, popravljena je oružana i jedna od vojarni, a dobro se napredovalo i u gradnji vodotornja. Stari zidovi bili su otvoreni na pet mjesta, što je neposredno ugrožavalo utvrdu i ubrzavalo radove. Dvorsko ratno vijeće donosi odluku da sve novograđene kuće u Unutarnjem gradu moraju biti zidane, što je značajno podiglo kvalitetu utvrde zbog manje opasnosti od požara.[212]

Iduće godine obilježene su najintenzivnijim radovima na osječkoj utvrdi.[213] Tako je samo 1714. podignuto 2061 kubičnih hvati zida visokog 6 stopa, za koji je potrošeno 3 355 308 opeka. Uz to radovi su se vršili i na tri bastiona, vojarni na gradskom trgu, barutani, skladištu za topove, ravelinu između Leopoldova i Josipova bastiona te časničkim stanovima.[214] Uskoro izbija sukob između nadinženjera Gosseaua i inženjera Heissea, na što Dvorsko ratno vijeće reagira odlukom da Gosseau napusti Osijek i radove u potpunosti preuzme Heiss. Novi glavni inženjer pokazao se izrazito uspješan te je izrađivao izvedbene planove pojedinih utvrđenja i vojnih zgrada u sklopu gradskog tkiva, dajući na taj način vrlo značajan i prepoznatljiv doprinos u njegovu oblikovanju.[215] Do kraja 1715. (prilog 3) izgrađeni su na istočnoj strani utvrde bastioni sv. Inocencija i Karla, na južnoj strani sv. Leopolda, a na zapadnoj strani bastioni sv. Josipa i sv. Terezije. Dovršena su i Vodena i Nova vrata, te zgrada Glavne straže, oružana, barutana i vojarne.[216] Beckers je još namjeravao izgraditi i dvije bolnice, jednu drvenu u tvrđavskom rogu, a lazaret izvan utvrde (ispred Terezijina bastiona), ali su mu vojne vlasti u Beču odobrile izgradnju drvenu bolnice u tvrđavskom rogu i umjesto lazareta zidanu bolničku zgradu na glavnom trgu[217], koja je već iste godina bila većim dijelom završena. Izgrađen je tada još i vanjski zid između Leopoldova i Josipova bastiona, kao i velika ciglana istočno izvan utvrde.

[211] S. Gaćina, G. M. Ivanković, *Planovi i vedute Osijeka,* str. 20. – 21.
[212] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 71. – 72.
[213] Godine 1714. i 1715. bile su godine mira, nakon prestanka Rakocijeva ustanka 1713. i Rata za španjolsku baštinu 1714., a prije izbijanja novog rata s Osmanlijskim Carstvom 1716. Gledano ukupno, ovo su bili izrazito rijetki trenutci mira u vremenu gradnje osječke utvrde, a riječima Roberta Rilla „restaurirati i modernizirati moguće je na razuman način samo u vremenu mira". R. Rill, „Das Festungswesen...", str. 37.
[214] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 114. – 115.
[215] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 73.
[216] I. Mažuran, „Osijek u 18. stoljeću", str. 28. – 29.
[217] M. Ilijanić, M. Mirković, „Prilog dokumentaciji o...", str. 102.

Doprinos visokom intenzitetu radova dalo je Dvorsko ratno vijeće, koje je neprestano poticalo radove na utvrdi bez obzira na stalno prisutne probleme u njihovu financiranju.[218]

Na tom tragu radovi su nastavljeni i 1716.[219] Tako je dovršena bolnica, stražarnice, sustav navodnjavanja grabišta, časnički stanovi i vojarne, zgrada Generalata kao i pontonski most. Osim navedenih radova u unutrašnjosti utvrde, provođeni su radovi i na fortifikacijama, koji su bili od visokog prioriteta zbog potrebe zatvaranja utvrde.[220] Tako su napravljena i Valpovačka vrata s odgovarajućim mostom, kao i most kod Novih vrata. Na svim bastionima, revelinima i spojnim zidovima započeto je stavljanje zaštitnog sloja zemlje.[221] Zbog nedostatka financija radovi su 1717. nastavljeni smanjenim intenzitetom. Izgrađen je kavalir na Terezijinom bastionu, nacrt za ljevaonicu željeza za pretapanje starog oružja te je započela gradnja velikog zida. General Beckers preuzeo je u to vrijeme zapovjedništvo nad čitavom Slavonijom te je zbog ratnih prilika često izbivao iz Osijeka. Unatoč tome radovi su se nastavljali, a iste je godine utvrdu posjetio i princ Eugen Savojski koji ju je ovoga puta pregledao i dao nekoliko prijedloga za njezino unaprjeđivanje. Savojski je utvrdio da reduta postavljena u močvari sjeverno-zapadno od utvrde ne odgovara svojoj namjeni, a umjesto nje predložio je podizanje krunske utvrde.[222]

U skladu sa sugestijama Eugena Savojskog radovi su započeli već u travnju 1718.[223] Te godine obavljena je velika količina radova o čemu postoje jedino neposredni podatci, a temelje se prvenstveno na tome kako su stanovnici okolnih krajeva podnijeli veliku količinu tlake. Tvrđavski zidovi i većina vojnih zgrada bili su 1719. završeni. U znak sjećanja na kraj radova bila je postavljena spomen-ploča na latinskom, a natpis istog sadržaja na njemačkom stajao je iznad Vodenih vrata.[224]

Dovršetak bedema možemo smatrati krajem najvažnije faze u izgradnji osječke utvrde, na desnoj obali Drave, a koja je trajala od 1710. (ili od 1712.)[225] do 1719. Tada je gotovo u potpunosti formirana fortifikacija, kao i većina vojnih objekata u njoj. Glavno obilježje, kao što je već navedeno, bilo je korištenje krutog građevinskog materijala. Ova faza nije donijela osobitih promjena na prostornom niti koncepcijskom planu u odnosu na razdoblje druge, Kayserfeldove, faze radova. Unatoč tome, količina radova te način izvedbe i materijal gradnje

[218] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 116.
[219] Te godine započinje novi rat s Osmanlijskim Carstvom, što je rezultiralo otežanim nastavkom financiranja gradnje.
[220] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 116.
[221] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 80.
[222] M. Ilijanić, M. Mirković, „Prilog dokumentaciji o...", str. 103.
[223] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 117.
[224] I. Mažuran, „Osijek u 18. stoljeću", str. 29.
[225] Ovisno uzmemo li za početak postavljanje generala Beckersa 1710., koji je bio glavni zaslužan za njezinu izgradnju ili usvajanje plana gradnje 1712. Natpis spomen-ploče svjedoči kako je gradnja trajala od 1712. do 1719., tj. otkako je general Beckers položio kamen temeljac do kada je završio bedeme.

označili su kraj drugog desetljeća 18. stoljeća kao vrijeme završetka gradnje osječke utvrde na desnoj obali Drave.[226]

Bitna sastavnica utvrde svakako je bila i krunska utvrda na lijevoj obali Drave, koja je sagrađena prema naputcima Eugena Savojskog, kao svojevrsni mostobran i zaštita utvrde sa sjevera. Vođenje poslova na izgradnji krunske utvrde i samo zapovjedništvo u Osijeku preuzeo je general Maximilian Petrasch, zet tada već pokojnog generala Beckersa, dok je odgovorni inženjer bio Heiss.[227] Kamen temeljac utvrde na lijevoj obali Drave postavljen je 26. kolovoza 1721., o čemu svjedoči uklesani natpis na utvrdi,[228] a govori o tome kako utvrda već dobiva svoj početni oblik. Naime, gradnja krunske utvrde započela je već 1719., vjerojatno nadovezujući se na započete radove na lijevoj obali Drave 1718., a završena je za dvije godine. Organizirana je u tri obrambena pojasa s tri bastiona, dva ravelina i prostorima koji ih povezuju.[229]

5.4. Radovi na utvrdi do kraja stoljeća

Premda je utvrda do 1721. većinskim dijelom bila završena, u idućim je desetljećima obavljeno još više građevinskih zahvata, pretežito na vojnim i ostalim objektima unutar zidova utvrde. Ovim radovima Tvrđa poprima više-manje svoj konačni oblik koji je prepoznatljiv i danas.

Još 1721. obavljaju se određeni radovi na utvrdi, pa je završena gradnja ravelina, dva bočna zida i središnjeg zida u tvrđavskog rogu. Također je sagrađen kontra gard na Josipovu i Inocencijevu bastionu i glasija između roga i Leopoldova bastiona (prilog 4). Istočno od Vodenih vrata podignuta je još jedna oružana, a popločana je i glavna ulica (Hauptgasse, današnja Kuhačeva ulica).[230] Idućih godina izvodili su se uglavnom pojedinačni radovi na vojnim objektima za koje je još uvijek uglavnom bio zaslužan inženjer Heisse. Na sjevernoj strani glavnog trga bila je 1726. topnička vojarna uklopljena u istočno krilo velike i reprezentativne jednokatne zgrade vrhovnog vojnog zapovjedništva (Generalhaus, Generalat),[231] izgrađenog iste godine u obliku renesansne palače s baroknim portalom. Od 1727. do 1729. inežnjer Heisse obavljao je više radova, pa tako između ostalog i postavljanje temelja za još tri

[226] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 117. – 118.
[227] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 88. – 89.
[228] Antun Eugen Brlić, (ur.), *Zbirka poviestnih nadpisa grada Osieka*, Osijek, 1943., str. 7.
[229] Vlastimir Kusik, „Spomenička i funkcionalna obnova Krunske utvrde osječke Tvrđe", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 4/1978. – 5/1979*., str. 109. – 111.
[230] I. Mažuran, *Urbanistički razvoj...*, Osijek, 1974., str. 20.
[231] I. Mažuran, „Osijek u 18. stoljeću", str. 30.

bastiona, povećanje postojećih i podizanjem pregradnih zidova, gradnjom puškarnice, brane na obali Drave itd. (prilog 5).[232]

Krajem 1728. planirana je nova zgrada Glavne straže sa stanom zapovjednika na prvome katu, koja je sagrađena već iduće godine. Stara zgrada Glavne straže na središnjem dijelu glavnog trga, sagrađena 1715., bila je uklonjena. Na njezinom mjestu udovica generala Perascha (koji je preminuo 1724.) dala je postaviti zavjetni stup protiv kuge. Ovaj stup jedan je od najprepoznatljivijih baroknih tvorevina u Osijeku i svakako simbol glavnog trga Tvrđe. Ovim radovima glavni trg osječke utvrde i Unutarnjeg grada dobiva svoj konačni izgled,[233] a sve ulice koje i danas postoje već su tada dobile svoj izgled.[234]

Do kraja 1732. unutar utvrde sagrađeno je još vojnih i javnih zgrada: velika oružana, vojni komesarijat, skladište za brašno, zgrada vojnog suda, tridesetnica, solarski ured, vojna pekara, stan za časnike, pošta i vojna kovačnica.[235] U kontekstu gradnji nekih od ovih građevina (vojarne, vojne pekare i skladišta), kao i novog Eugenovog bastiona, formira se prostor takozvanog Trga Vatroslava Lisinskog koji se nalazi iza zgrade generalata. Na njemu se nalazilo skladište koje je izgorjelo 1751. u velikom požaru koji je pogodio Tvrđu, a kasnije nije obnavljano nego je njegovu funkciju preuzela opskrbnička vojarna. U 18. stoljeću ovaj prostor tako ostaje nedefiniran, a na planovima se ne spominje kao trg, nego samo kao mjesto izgorjelog skladišta.[236]

Do 1760. sagrađen je na uglu Eugenijeva bastiona vodotoranj,[237] a 1751. vojne vlasti dodale su još dvije vodene pumpe uz dravsku obalu i time je sagrađen vodovod. Cijevi vodovoda vodile su pokraj opskrbničke vojarne i zapadnog dijela zgrade generalata sve do glavnog trga, gdje su postavljena dva javna zdenca od crvenog kamena, u baroknom stilu, koja su služila za napajanje konja.[238] Godine 1764. građena je barutana u Elizabetinom bastionu, te velika vojarna zapadno od Leopoldova bastiona, kao i dvije vojarne i vojne kantine u krunskoj utvrdi na lijevoj obali Drave. Najveći zahvat ovih godina u gradskom tkivu bila je dogradnja drugog kata zgrade Generalata 1765. Ovim pothvatom ona postaje najviša i najreprezentativnija građevina, što je bilo i primjereno njezinom značaju i samom skladu gradskog trga.[239]

[232] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 92. – 93.
[233] Isto, str. 93.
[234] I. Mažuran, „Osijek u 18. stoljeću", str. 30.
[235] I. Mažuran, *Urbanistički razvoj...*, Osijek, 1974., str. 22. -23.
[236] Sanja Lončar-Viković, Željka Jurković, Dina Strober, „Trg Vatroslava Lisinskog u osječkoj Tvrđi – povijesni i prostorni razvoj", *Elektronički časopis Građevinskog fakulteta u Osijeku*, broj 6., 2013., str. 50.
[237] I. Mažuran, *Grad i tvrđa Osijek*, str. 99.
[238] Zlata Živaković-Kerže, „Prvi javni vodovod u Osijeku", *Scrinica Sclavonica 8*, 2008., str. 148.
[239] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 101.

Car Josip II. u nekoliko je navrata posjećivao Osijek,[240] a njegovi posjeti redovito su praćeni oživljavanjem građevinske aktivnosti. Razlog careva posjeta bila je izgradnja tvrde ceste preko baranjskih močvara, koja je započela 1773. a trajala je sve do 30. rujna 1777. U tom vremenu u samoj utvrdi rađeni su manji građevni zahvati. Ispred ulaza u Josipov bastion sagrađena je 1779. kuća zapovjednika brigade i zapovjedništvo tvrđavske posade. U čast cara probijena su 1783. i četvrta vrata na utvrdi, na sjevernoj strani tvrđavskog roga – nazvana Carska vrata. Kroz ta vrata izlazilo se na cestu za Bilje i vodio je put u Donji grad. Prilikom gradnje ovih vrata srušena su u tvrđavskom rogu skladišta, nekadašnja bolnička zgrada i kapelica carice Eleonore. Na carev poticaj, prilikom njegova posljednjeg posjeta, sagrađen je 1784. i novi vojni zatvor.[241]

Premda su ovo bili uglavnom posljednji značajniji radovi na osječkoj utvrdi u 18. stoljeću, prvenstveno iz razloga što je 25. srpnja 1783. glavno zapovjedništvo za Slavoniju i Srijem premješteno u Petrovarain,[242] bitno je još naglasiti da je u to vrijeme izgrađena i prva kanalizacija u Osijeku. Naime, Tvrđa je 1779. imala kanalizaciju koju je činio 1 metar i 40 cm visok erarski kanalizacijski kanal od opeke s rešetkama ispunjen cementnom žbukom na koji su bili usmjereni pokrajnji kanali iz svih tvrđavskih ulica. Iz opskrbničke vojarne kanal je išao direktno u Dravu.[243]

[240] Josip II. boravio je u Osijeku 1768., 1770., 1774. i 1784. I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 102. -104.
[241] Isto, str. 102. – 104.
[242] Isto, str. 106.
[243] Z. Živaković- Kerže, „Prvi javni vodovod...", str. 149.

6. Tvrđa

Vojna utvrda u Osijeku, Tvrđa, još i danas podsjeća na vojni Osijek iz 18. stoljeća. Premda su joj krajem 19. i u 20. stoljeću uklonjene fortifikacije, što je bio dio šireg europskog procesa njihova uklanjanja iz gradova, Tvrđa ukazuje na osječku stoljetnu vojnu tradiciju. Danas je relikt utkan u tkivo i mrežu grada, njegov najstariji dio i barokni spomenik. U prethodnom poglavlju opisana je sama gradnja te barokne vojne utvrde, koja je trajala neprestano kroz 18. stoljeće. Tvrđa je, međutim, više od same vojne utvrde i kompleksnog skupa fortifikacija, vojnih objekata i vojne posade. Ona je grad, kako danas tako i u 18. stoljeću, premda su joj se uloga i utjecaj značajno promijenili. Kao grad-utvrda u kojoj se nalazio Unutarnji grad, ostvarila je ključan utjecaj na ukupan razvoj, strukturu i izgled Osijeka u 18. stoljeću, vremenu kada je napravljen temelj grada kakvog danas poznajemo. Tako Tvrđa objedinjuje tri temeljna elementa ovog rada: vojni, urbani i vremenski. U ovom poglavlju bit će riječi o Tvrđi kao vojnoj utvrdi te Tvrđi kao gradu.

6.1. Konačni izgled i građevinski sadržaj utvrde

Kada je 1757. dovršena gradnja posljednjeg bastiona te kada su 1783. probijena četvrta gradska vrata, osječka je utvrda dobila svoj konačan izgled. Naime, prilikom izgradnje posljednjih, Carskih vrata koja su vodila na Biljsku cestu porušene su gotovo sve zgrade u tvrđavskom rogu (vojna skladišta, bolnica i kapela).[244] Između ova dva događaja rađena su još samo sitnija dograđivanja na gradskom tkivu, tako da ću iznijeti opis utvrde iz sredine šezdesetih godina 18. stoljeća. Prikaz završene utvrde trebao bi biti temelj za određivanje njezine funkcije i značaja, prvenstveno u vojnome smislu. Unatoč tome, termin „konačan" ipak treba uzeti s određenom rezervom zbog kontinuiranih radnji koje su obavljanje na utvrdi.

Na planu iz 1762.[245] (prilog 6) nalazi se prikaz dovršenih fortifikacija osječke utvrde. Prvenstveno, osječka utvrda sastojala se od dva veća dijela. Uzrok tome bila je rijeka Drava te strateški važan prijelaz preko nje. Tako se na desnoj obali Drave nalazila glavna utvrda, dok je na lijevoj obali bila krunska utvrda koja je služila kao svojevrsni mostobran. Oba dijela čine kompaktnu cjelinu te su tipičan primjer nizinske utvrde na rijeci. Geografski položaj, veličina i struktura određeni su osmanlijskim nasljeđem te činjenicom kako je to bio jedini mogući prijelaz

[244] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 120.
[245] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 100.

preko rijeke Drave. Na istočnoj strani glavne utvrde na desnoj obali Drave nalazio se tvrđavski rog s dva polubastiona, koji dopirao vrlo blizu mosta. Bio je to jedini tvrđavski rog, a ostatak fortifikacije izvan središnjih bedema činila su još četiri revelina, jedanaest kontragarda, četiri redute, [246] te sustav opkopa i glasija. Središnje bedeme pojačavalo je osam bastiona s odgovarajućim kazamatama i kavalirima. Na istočnoj strani nalazili su se bastioni sv. Inocencija i sv. Karla, na južnoj sv. Leopolda, na istočnoj sv. Josipa i sv. Terezij,[247] a na obali Drave sv. Elizabete i dva sv. Eugena.[248]

Unutrašnjost utvrde bila je podijeljena na blokove. Blokovi sa zgradama vojnog karaktera bili su uz sakralne blokove samostana ili su sačinjavali ovojnicu oko zidova utvrde. Od vojnih zgrada i objekta u utvrdi se nalazilo sedam vojarni, od čega tri u tvrđavskom rogu[249] (Grosse und Kleine Burg-Kaserne, Reiter-Kaserne, Neuthor-Kaserne, Juden-Kaserne i Proviant Kaserne, te Fortifications-Kaserne, Grosse Hornwerk-Kaserne i Neue Hornwerk-Kaserne u tvrđavskom rogu), zatim dvije oružane, veliko opskrbno skladište, upravne zgrade generalata, straže, garizona i komeserijata, vojnog suda, vojna bolnica, stanovi za časnike[250] i brojni drugi manji objekti.[251] Također ne treba zaboraviti i na infrastrukturu unutar utvrde, kao što je postojanje javne rasvjete, popločenih ulica i cesta, javnog vodovoda i kanalizacije, velikog glavnog kvadratastog trga i nekoliko manjih gdje se okupljalo mnoštvo[252] Premda se u početku zvao Vinski trg, jer se na njemu prodavalo vino, glavni trg (danas Trg sv. Trojstva) uskoro je počeo služiti isključivo za vojne svrhe. Tako se krajem 18. stoljeća naziva Paradni trg jer se na njemu postrojavala vojska ispred zgrade Generalata.[253]

Krunska utvrda na lijevoj obali Drave predstavljala je građevinu s najstrožom vojno-obrambenom funkcijom. Služila je kao mostobran, a organizirana je u tri obrambena pojasa: 1) unutarnji pojas činio je glavni bedem s tri bastiona, dvije kurtine i dva reveline; 2) vanjski pojas činile su glasije sa skrivenim putom i zborištem; 3) dok je srednji pojas bio ispunjen rovovima s vodom ispred glavnog bedema i revelina. Unutarnji pojas glavnog bedema izgrađen je u obliku krune s kazamatima, srednjeg isturenog bastiona i dva krajnja završna šuplja bastiona. Srednji bastion bio je peterokutno utvrđenje te je bio ispunjen nasipom zemlje. U krunskoj utvrdi nalazila se i barutana.[254]

[246] D. Vitek, *Osijek u XVIII...,* str. 120.
[247] I. Mažuran, „Osijek u 18. stoljeću", str. 56.
[248] I. Mažuran, *Urbanistički razvoj...*, str. 32.
[249] D. Vitek, *Osijek u XVIII...,* str. 120.
[250] I. Mažuran, *Urbanistički razvoj...,* str. 32.
[251] D. Vitek, *Osijek u XVIII...,* str. 121.
[252] Stjepan Sršan (ur.), *Zapisnik općine Osijek – Tvrđa od 1745. do 1770. godine*, Osijek, 1987., str. XI
[253] Stjepan Sršan (ur.), *Zemljišna knjiga grada Osijeka (Tvrđa) 1687. – 1821.*, Osijek, 1995., str. 6. -7.
[254] V. Kusik, „Spomenička i funkcionalna...", str. 110. – 111.

Prostor između utvrde i ostalih dijelova grada bio je neizgrađen zbog vojnih standarda topometne linije, ali nije bio i potpuno prazan. Ovdje su bili smješteni sadržaji koji nisu narušavali pravilo „otvorenosti" za nesmetano djelovanje artiljerije. Najstarije su bile ciglane kao i stan ciglara. Tamo se također nalazio i stan krvnika, kavez te vojno stratište. Uokolo utvrde nalazila se uobičajena mreža puteva koji su povezivali pojedine dijelove grada.[255]

6.2. Cijena utvrde

Pravu cijenu utvrde vjerojatno nisu mogli izračunati niti njezini graditelji s obzirom da je građena u nekoliko razdoblja kroz cijelo stoljeće te da su u njezinu izgradnju bili uključeni brojni financijeri i graditelji, premda je pukovnik Marsigli 1693. procijenio da je za pretvaranje Osijeka u modernu utvrdu potrebno 300 000 forinti,[256]. Ta činjenica dobro je vidljiva u poglavlju o izgradnji utvrde, a uz samu cijenu utvrde u novčanom smislu, koji su zapovjednici i graditelji često nabavljali sa svih strana, od velikog je značaja i cijena koju su platili stanovnici Osijeka i okolnih sela u obliku raznih nameta. Izgradnja utvrde bio je izrazito skup i zahtjevan posao koji se odražavao na okolinu, kako na ljude tako i na krajolik. Osim cijene i nameta koji su trpili lokalni stanovnici, gradnja utvrde značila je uvijek i veliki dotok novca i stručne radne snage. Iznimka nije bio ni Osijek, tako da je u konačnoj bilanci gradnja osječke utvrde bila značajni čimbenik u gospodarskom razvoju grada na kraju 17. i početkom 18. stoljeća. Nakon završetka gradnje utvrde brojni obrtnici i stručnu radnici odlučili su ostati u gradu, a uz njih je nastala i prva generacija lokalno obučenih majstora koji su činili kvalitetan početni ljudski kapital u gospodarskom smislu, izrazito značajan za nagli razvoj koji je grad doživio u to vrijeme.

Novčana sredstva koja su se slijevala u Osijek mogu se djelomično odrediti, pa je tako neposredno poslije oslobođenja za utvrđivanje grada određena i poslana svota od 12 000 forinti. Iduće godine odlučeno je kako će novac davati Dvorska komora jer je bio potreban stabilan izvor prihoda. Unutarnjoaustrijska komora također se uključila u financiranje utvrde u prvoj fazi s 7000 forinti. U prvim godinama obnove godišnji proračun od Dvorske komore iznosio je 20 000 forinti.[257] Pošto taj novac nikako nije bio dostatan, pribjegavalo se traženju financija iz raznih izvora. Tako primjerice u Osijek stižu sredstva od pape, iz fonda za financiranje borbe protiv Osmanlija, premda je dio planiranog otišao za obnove utvrde Oradea. Papa je u međuvremenu bio spreman dati 60 000 forinti za izgradnju nove utvrde u Oradeji, ali bečki nuncij 6. rujna

[255] S. Gaćina, G. M. Ivanković, *Planovi i vedute Osijeka*, str. 28.
[256] M. Ilijanić, M. Marković, „Pridlog dokumentaciji o...", str. 98.
[257] D. Vitek, *Osijek u XVIII...* , str. 163. – 165.

1692. objavljuje da se namijenjena sredstva za obnovu Oradeje preusmjere za popravak Osijeka. Tako je Oradeja od obećanih 60 000, dobila 2400 forinti,[258] a Osijeku se godišnji proračun nakon 1692. podigao za 10 000 forinti. Unatoč tome, novca za daljnje radove u Osijeku i dalje je nedostajalo, čega je bilo svjesno i Dvorsko ratno vijeće te je tako 1693. jednokratno pribavljeno čak 50 000 forinti. Zanimljiva je činjenica da su, unatoč kroničnom nedostatku novca u Monarhiji tih godina, zapovjednici Osijeka neprestano inzistirali na intenzivnijem financiranju utvrde, što je dovelo do toga da se Dvorsko ratno vijeće tužilo Eugenu Savojskom da se od njih neprekidno traži novac za utvrđivanje Osijeka.[259]

U vrijeme izgradnje modernih utvrđenja Osijeku je predviđeno 40 000 forinti, ali je Dvorska komora 1714. bila u stanju isplatiti samo 10 000. Nerazmjer planiranog i realiziranog bio je općenito obilježje financiranja osječke utvrde, ali ne samo nje.[260] Naime, velika razlika u planiranom i ostvarenom/mogućnostima bila je osobina cijelog sustava utvrda u Habsburškoj Monarhiji toga vremena.[261] Tako se general Becker žalio i na štajerske staleže, koji su mu obećali više od 25 000 forinti koje nisu nikada isplatili. Iduće godine hrvatski je ban donirao 6500 forinti za izgradnju osječke utvrde. Brojne izvanredne financijske potrebe bile su vezane za izgradnju i održavanje mosta preko močvare prema Dardi, pa je tako 1696. došlo 12 000, a 1700. 20 000 forinti.[262] Premda je ovo samo djelomični i fragmentirani prikaz novca koji se izvana slijevao u Osijek, možemo dobiti jednu površnu sliku koja pokazuje kako su to ipak bile značajne svote koje su bile u opticaju u Osijeku tih desetljeća. Poseban naglasak treba dati na to da su to prvenstveno bila novčana sredstva izvan Hrvatske i Slavonije, iz Beča, Pešte ili Graza, koja su tim putem pomogla u razvoju grada, ali i razvoju utjecaja tih centara nad gradom.

Osim novčanih sredstava već je na početku odlučeno kako će se u Osijek slati i građevinski materijali i potrebni obrtnici. Materijal je uglavnom slan tokom rijeke Drave iz Unutarnjoaustrijskih zemalja, dok su radnici često dolazili iz Beča. Vrijednost građevnog materijala koji je pristizao gotovo je nemoguće ocijeniti, ali je ovdje važan podatak o velikoj razlici cijena u Beču i Osijeku. Naime, jedna drvena palisada u Osijeku koštala je 2 groša, dok je u Beču bila 1 novčić[263] (samo je u pripravi stalno trebalo imati 20 000 komada).[264] Velike količine materijala koje su bile potrebne za izgradnju utvrde nikako nisu mogle biti dopremljene

[258] Mihao Georgita, „Der Festungsbau im westlichen Siebenbürger im 18. Jahrhunder", *Festung und Innovation (Hrgs. Harald Heppner, Wolfgang Schmale), Jahrbuch der Österrichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrthunderts (20)*, Bochum, 2005., str. 29. – 31.)
[259] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 165. – 166.
[260] Isto, str. 166.
[261] R. Rill, „Das Festungswesen...", str. 37.
[262] D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 168.
[263] Jedan groš vrijedio je 5 novčića, dok je jedna forinta vrijedila 20 groševa. S. Sršan, *Slobodni...* str. 126.
[264] D. Vitek, „U pozadini izgradnje...", str.

riječnim putem, nego je većina morala biti pribavljena iz okolnih područja. Tako je seosko stanovništvo okoline sjeklo cijele komplekse šuma kako bi zadovoljilo potrebu za velikom količinom drva. Osim drva, bila je potrebna velika količina i drugih materijala, koji su se većinom također nabavljali iz okolice Osijeka, a izvan zidina napravljene su i ciglane gdje su se pekle opeke.[265] Sam građevinski materijal i sirovine koje su slane u Osijek ili su se crpile iz okoline Osijeka bile bi od male koristi kada u Osijeku također ne bi bilo dovoljnog broja primjereno obučenih radnika, kako zidara za gradnju tako i raznih obrtnika. Tako se razvila potreba za prehrambeni, kožni, drvni, tekstilni, umjetnički, tesarski... obrt. Pošto su Osijek i njegova okolina neposredno nakon oslobođenja bili polupusti, za potrebu izgradnje utvrde centralne vlasti planirano su slale brojnu stručnu radnu snagu. Osim obrtnika koji su planski slani iz Beča, Graza ili Pešta u svrhu obnove i izgradnje utvrde, ti poslovi privukli su i brojne druge stanovnike, pa tako i obrtnike, iz drugih dijelova Hrvatske, iz Bosne kao i kršćane iz osmanlijskih zemalja.[266] Stručna radna snaga bila je učinkovita, ali poprilično skupa. Značajan dio novčanih sredstava koja su uložena za gradnju utvrde bio je u obliku plaća za stručnu radnu snagu.[267]Za gospodarski razvoj Osijeka to je bilo povoljno, jer su mnogi od tih radnika ostali kao obrtnici u gradu te su nakon dovršetka utvrde već imali poprilično razvijene radionice.

Gradnja Osječke utvrde svakako nije imala samo pozitivnu stranu u vidu gospodarskog razvoja. Veliku cijenu plaćali su stanovnici grada kao i sela šire okoline. To se prvenstveno odnosilo na dodatne namete koji su uvedeni. Zbog velike potrebe za osnovnom radnom snagom, prvi plan vojnih vlasti da se osječka utvrda obnovi s osmanlijskim zarobljenicima pokazao se iluzijom. Naime, zarobljenika je bilo svega 130, što nije bilo ni približno dovoljno za najosnovnije radove.[268] Zbog nedostatka novca za plaćanje plaćenih radnika, pribjeglo se obilnom korištenju vojnika[269] i lokalnih stanovnika. Dok su vojnici bili plaćeni po drugoj osnovi, lokalni stanovnici uglavnom nisu bili plaćani,[270] a vlasti se nisu čak morale brinuti niti oko njihova smještaja, jer su Osječani morali snositi obavezu njihova ukonačivanja.[271] Primjer ovome je 1692. godina, kada se zahtijevalo 5000 do 6000 radnika, dok je Osijek imao manje od 1000 stanovnika. Početkom godine u gradu je bilo 3000 radnika te je 1000 dovedeno silom iz

[265] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 70.
[266] Stjepan Sršan, „Obrtnici u Osijek...", str. 141. – 142.
[267] D. Vitek, „U pozadini izgradnje...", str. 167.
[268] I. Mažuran, „Na pragu novog doba", str. 3.
[269] Tako su, između ostalih, ciglu pekli Talijani iz pukovnije Marulli, a bedeme zidali Španjolci iz pukovnije Al Gaudenta. Ovaj podatak svjedoči o širokoj upotrebi vojske kao radne snage, a obavezi su podlijegale sve smještene pukovnije u Osijeku i okolici. Stjepan Sršan (ur.), *Zapisnik općine Osijek – Tvrđa od 1745. do 1770. godine*, Osijek, 1987,., str. X
[270] Doduše postoji podatak da su 1718. radnici iz našičkog i orahovačkog okružja radili za dnevnicu od 3 groša, što je bilo jedva dovoljno za kilogram kruha. I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 80.
[271] D. Vitek, „U pozadini izgradnje...", str. 167.

Šikloša, a nedugo zatim sakupilo se još 1200 ljudi za rad. Osim seljaka iz obližnjih krajeva, slane su i vojne posade.[272] Tako je Osijek krajem 17. i početkom 18. stoljeća bio poprište izrazito velikih migracija, uglavnom dnevnih. Prije početka trećeg razdoblja u gradnji utvrde (1708.) uvedena je obaveza besplatnog rada na utvrdi (*Fortification Robath*) za stanovništvo Osijeka i okolice, dok je udaljeno stanovništvo moralo plaćati građevinski porez (*Fortification Geldt*)[273]. Osim što su morali besplatno raditi na utvrdi i prevoziti građevinski materijal, u Unutarnjem je gradu u to vrijeme donesena odluka kojom se zabranjuje podizanje kuća od drveta, što je značajno podiglo cijene stambenih kuća.[274] Rad na izgradnji utvrde bio je izrazito veliki teret za okolno seosko stanovništvu,[275] pa se tako ono raseljavalo i bježalo što dalje od Osijeka i Slavonije.[276]

6.3. Tvrđa u krajoliku

Premda je danas utkana u gradsko tkivo Osijeka, povezana u jednu cjelinu s mrežom grada, Tvrđa u 18. stoljeću imala je posve drugačiji prostorni značaj. Prvenstveni razlog ovome je činjenica što je još u osmanlijsko vrijeme imala zid, a do sredine 18. stoljeća cijeli sustav fortifikacija. Od srednjeg vijeka do kraja 17. stoljeća Osijek se sastojao od grada unutar zidova i podgrađa izvan zidova. Sama veličina i prostor koji su ti zidovi zauzimali nije bio značajan, pa je stoga Osijek funkcionirao kao jedna gradska cjelina. Iduća dva stoljeća specifična su u razvoju Osijeka po tome što je praktički u gradu izrastao fortifikacijski sustav koji je površinski značajno nadilazio, primjerice, površinu Unutarnjeg grada ili površinu Osijeka u 17. stoljeću. U prethodnim poglavljima o izgradnji i konačnom izgledu utvrde vidi se kako je sustav bio izgrađen od četiri razine: zida s bastionima, vodenog opkopa s ravelinima i tvrđavskim rogom, dodatnim vanjskim utvrđenjima i glasijom. Način gradnje bedema činio je cijeli kompleks masivnim, a prostirao se na širokom području. Takav sustav fizički je otežavao cirkuliranje grada s okolinom,[277] kao i apsolutno ograničavanje njegova prostora i sprječavanje širenja. Druga bitna posljedica nastanka moderne utvrde bilo je preseljenje podgrađa zapadno na

[272] D. Vitek, Osijek u XVIII..., str. 87.
[273] Isto, str. 110.
[274] I. Mažuran, *Grad i tvrđava Osijek*, str. 72.
[275] Primjerice, 1714. stanovnici iz okolice Našica i Orahovice morali su posjeći i dovesti u Osijek 400 hvati drva za pečenje opeke. Isto, 72.
[276] I. Mažuran, „Osijek u 18. stoljeću", str. 28.
[277] Posebice jer su se vrata utvrde zatvarala u 9 navečer. S. Sršan, *Slobodni i kraljevski...*, str. 13.

udaljenost veću od 663 metra, izvan takozvane topometne linije,[278] što su nalagali tadašnji suvremeni taktički standardi. Također, planovi za izgradnju utvrde na lijevoj obali Drave uzrokovali su preseljenje naselja koje se tamo nalazilo na desnu obalu Drave, istočno od utvrde. Od prijelaza 17. u 18. stoljeće Osijek u potpunosti mijenja strukturu zahvaljujući gradnji utvrde. Dio grada koji je ostao unutar zidina postao je Unutarnji grad (*Innere Stadt*), preseljeno podgrađe Gornji grad (*Ober Stadt*), a naselje s druge strane Drave Donji grad (*Unter Stadt*). Tako od jedinstvene cjeline koju je činio dio grada unutar zidina i podgrađe, nastaju tri odvojene gradske jedinice koje uskoro razvijaju samostalne magistrate i postaju autonomne općine. Prostorna ograničenost koju nameće utvrda uvjetovala je kroz 18. stoljeće nastanak i četvrte cjeline - Novog grada (prvotno *Mayerhoff*). Stoga ne čudi da je glavna odrednica Osijeka u 18. stoljeću bila njegova podijeljenost na 3 Komorska grada, razdvojena moćnim fortifikacijama i širokim, često teško prohodnim brisanim prostorom, unatoč tome što se u biti radi o jednoj povijesnoj cjelini, jednom *gradu* (prilog 7 prikazuje ukupni prostor Osijeka sredinom 18. stoljeća).

Prostor možemo gledati na više načina. Tvrđa je također i prostorno određena, osim što je prostorno utjecala na razvoj Osijeka. Neposredne prostorne odrednice mogu se svesti na četiri osnovna elementa: nizina, rijeka, močvare i postojanje grada. Nizinski prostor Slavonije odredio je izgradnje utvrde nizinskog tipa, rijeka je uvjetovala smještaj, oblik i podijeljenost, a močvara prostornu ograničenost za širenje grada i promet. Odlukom da se ne gradi nova utvrda iz temelja, značajan prostorni utjecaj na Tvrđu ostvario je već postojeći osmanlijski Osijek. Zadržavanje osnovne naslijeđene strukture naselja, ulica,[279] veličine, točnog smještaja, oblika i simbioze s civilnim naseljem značajke su ovog utjecaja. Sa stajališta funkcionalnosti, Tvrđa je bila mjesto vojske, uprave, stanovanja, obrta, trgovine, religije itd. O funkciji utvrde kao simbola centralne vlasti već je bilo riječi, a Tvrđa je u političkom krajoliku Slavonije bila glavni bastion Habsburške moći. Kao centar koji se prostorno nalazio između Hrvatske, Mađarske i Osmanskog Carstva, politički je služio za obranu od sve tri navedene strane. Koliko god se to činilo paradoksalno, dovoljno je naglasiti samo činjenicu kako je Osijek u 18. stoljeću bio napadnut jedino od Mađara.[280] Tako je bilo prirodno smještanje brojnih centralnih i upravnih funkcija

[278] Unutar topometne linije i na glasijama bila je zabranjena gradnja kako ne bi mogla pružiti zaklon nadoilazećem neprijatelju. Zbog toga su granice između gradskih jedinica bile gotovo pravocrtne. S. Gaćina, G. M. Ivanković, *Planovi i vedute Osijeka*, str. 21.

[279] Premda gotovo sva prijašnja literatura govori kako je zadržana naslijeđena struktura grada, kako i sam tvrdi, Vilim Matić smatra kako je to zabluda te da u gradnji Tvrđe nisu poštovani prijašnji rasporedi ulica i blokova. Vilim Matić, „Povijest vojno-građanskog bloka u osječkoj Tvrđi", *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku (18)*, Osijek, 2002., str. 24. – 25.

[280] O važnosti ovakve utvrde kao centra moći vladara svjedoči podatak da se za vrijeme Rakocijeva ustanka dosta obližnjih sela pridružilo pobuni te da je sam Osijek 1706. bio na meti ustanika. D. Vitek, *Osijek u XVIII...*, str. 109.

upravo u Osijek, prvo u samu Tvrđu a kasnije i u druge dijelove, kako bi bili što bliže centru moći.

Tvrđa je također bila prostor spajanja i povezivanja. Bila je na važnim prometnicama, vojno središte u koje su pristizali vojnici iz cijele Monarhije, kao i trgovačko i obrtničko središte koje je bilo dio široke mreže. Kao prostor neprestane cirkulacije ljudi kroz službu, trgovinu i putovanja, bila je ekonomski i demografski motor grada. Tako je pokrenut proces sudara različitih etničkih i društvenih grupa u 18. i 19. stoljeću, što je rezultiralo formiranjem vlastitog „lingua franka".[281] U tom je pogledu također dovela do akumulacije časnika, plemića i obrazovanih ljudi koji su došli iz raznih dijelova Monarhije, a naviknutih na veći životni standard. Tako se u Tvrđi razvija kulturni život, obrazovanje, kao i prvi javni vodovod i kanalizacija u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.[282] Stoga ne čudi što je Osijek slovio kao metropola Slavonije, premda ga je Taube nazvao „grobljem Nijemaca".[283] Kao simbol centralne vlasti i vladareve moći, Tvrđa je služila i kao simbolička poveznica između vladara i njegovih podanika u Osijeku i regiji, što je bilo bitno u vrijeme prosvjećenog apsolutizma kada je došlo do revidiranja društvenih odnosa.

[281] Essekerski njemački je bio konglometar elemenata iz gotovo svih prostora Monarhije. Vilma Vukeljić, prema H. Heppner, „Festung und Innovation...", str. 11
[282] Z. Živaković-Kerže, „Voda...", str. 54.
[283] F. W. Taube, *Slavonija i Srijem...*, str. 22.

7. Zaključak

Osijek je u od oslobođenja do kraja 18. stoljeća bio pod utjecajem vojske. Premda je vojni element značajno oscilirao ovisno o razdoblju i geopolitičkim uvjetima, ostao je u velikoj mjeri konstantno prisutan - barem na minimalnim razinama vojne posade, uprave i utvrde. U ratovima nakon propale opsade Beča 1683. Osijek je odigrao ulogu strateškog prijelaza preko Drave i utvrđenja za obje zaraćene strane te time još zadobio i poziciju vojno-upravnog središta. Utvrde i vojska u razdoblju apsolutizma igrali su izrazito važnu ulogu, a Osijek kao vojno središte nije bio izuzetak. Štoviše, bio je po mnogo čemu tipična barokna grad-utvrda, bastion centralne moći. Vojska je određivala život grada od njegova samog oslobođenja i za vrijeme ratne opasnosti, što je bilo i očekivano. Međutim, premještanjem žarišta sukoba dalje od grada vojni utjecaj ne prestaje, nego ostaje značajan kroz cijelo promatrano razdoblje. Gradnja utvrde bila je dugotrajna i skupa te je lokalno stanovništvo prisiljavano na teške radove i brojna davanja. Unatoč tome, njezina gradnja kao i prisutnost stajaće vojske uvjetovali su snažan gospodarski razvitak grada te demografsku eksploziju. Velika potrošačka masa koja se nalazila u vojsci i stalan priljev novca u grad omogućio je Osijeku pretvaranje u najveći grad Hrvatske i Slavonije s izraženo snažnim obrtom i trgovinom. Akumulacija višeg sloja društva koja je došla zbog prisutnosti časnika, činovnika i imućnijih građana dovela je do razvoja društvenog i kulturnog života te općenitom podizanju standarda grada.

Osijek je u ovome razdoblju na širem strateškom planu igrao bitnu ulogu za Habsburšku Monarhiju. Kao utvrđena točka nalazio se u sklopu sustava utvrda koji su prvenstveno bili namijenjeni obrani od Osmanskog Carstva. Prostorno je pokrivao područje od Broda do Petrovaradina, prvih značajnijih utvrđenja na zapadu i istoku. Njegova utvrda bila je jedna od najmoćnijih u cijeloj Monarhiji, dok je na prostorima današnje Hrvatske bila vodeća. Osim toga, nalazio se i na pogodnom mjestu za kontroliranje prijelaza rijeke Drave, na granici prema Mađarskoj odakle je mogao nadzirati i Slavoniju i dijelove Mađarske za dvor te sprječavati pokušaje upada „buntovnih podanika" jednako kao i „neprijatelja Kršćanstva". Unutar utvrde nalazilo se vojno zapovjedništvo i uprava, koja je u početku upravljala svim oslobođenim područjem Slavonije i Srijema, a kasnije Vojnom granicom uz Savu. U upravnom smislu to je značilo da je u Osijeku bilo zapovjedništvo nad značajnim prostorom koji je imao, ili je mogao mobilizirati, popriličan broj vojnika. U reformiranom vojnom sustavu druge polovine 18. stoljeća ta vojska sve više gubi prvenstvenu zadaću obrane od Osmanlija, a postaje izvor jeftine vojske koja je potrebna na drugim bojišnicama.

Unatoč svemu Osijek nije bio vojni grad, barem ne u punom smislu te riječi. Premda je naveden kao tipičan primjer baroknog grada-utvrde, to je samo djelomično točno upravo zbog samog specifičnog položaja grada i podijeljenosti na tri gradske općine. Dok je Unutarnji grad zaista predstavljao pravi grad-utvrdu, Tvrđu, to se teško može reći i za, primjerice, Donji grad. Premda su svi dijelovi grada određeni utvrdom te su bili pod neprestanim posrednim i neposrednim utjecajem vojnog elementa, zbog izrazite razlike između tih utjecaja ovisno o pojedinom dijelu ne može se ukupni pojam Osijeka staviti u jedan odnos s vojnim elementom. Na temelju ovoga konačni zaključak o vojnom Osijeku u 18. stoljeću treba se odrediti ne u odnosu na ukupan grad, nego pojedine općine koje ga čine. Tvrđa je bila tipična barokna utvrda i grad u kojoj je vojska dominirala u svakome pogledu, a same fortifikacije uvelike određivale razvoj i život grada. Ostvarenje takvog projekta uvjetovalo je razbijanje gradske cjeline i odvajanje gradskih općina, što znači da je ukupna struktura grada Osijeka prvenstveno određena vojnim elementom - naime podjela na dijelove grada koji postoje i danas. Gornji grad baštinio je nasljedstvo premještenog predgrađa te se time također smatrao pravnim nasljednikom grada Osijeka, a u njemu su vrijedila i neka vojna pravila - poput zabrane naseljavanja nekatoličkog stanovništva. Tako je ova općina uvjetovana, ali u kasnijem razvoju ne toliko određena vojnim elementom. Donji je grad također nastao preseljenjem stanovništva zbog potrebe utvrde te je tako njegov smještaj njome uvjetovan. Za razliku od Gornjeg grada, nije imao direktne pravne poveznice sa središnjim Osijekom, stoga za njega nisu vrijedila vojna pravila o naseljavanju stanovništva. Međutim, Donji je grad bio pod utjecajem vojnika, koji su tamo stanovali ili ostajali živjeti nakon vojne službe. Novi grad, pravno dijelom Unutarnjeg grada, uvjetovan je i određen vojskom, prvenstveno časnicima koji ga osnivaju i nastanjuju. Strogo gledano, osim Unutarnjeg grada, Osijek je tijekom značajnog dijela 18. stoljeća više sličio na selo nego na grad. Dakle, na početku Habsburške vladavine Osijek je bio Tvrđa i okolna naselja nastala da ju opskrbljuju, koja su s vremenom nadišla tu ulogu te čak preuzela primat.

8. Korišteni objavljeni izvori i literatura

Objavljeni izvori

1. Anderson, Frank Maloy (ur.), *The Constitution and other select Documents Illustrative of the History of France 1789 – 1907*, Minneapolis, 1908.
2. Brlić, Ante Eugen (ur.), *Zbirka poviestnih nadpisa grada Osieka*, Osijek, 1943.
3. Farkaš, Dubravka. „Prvi statut grada Osijeka 1698. godine", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (4)*, Osijek, 1997.
4. Firinger, Kamilo, „Magistarska instrukcija za grad i tvrđavu Osijek od 18. VII. 1690.", *Osječki zbornik (13)*, Osijek, 1971.
5. Gaćina, Sonja, Ivanković, Grgur Marko, *Planovi i vedute Osijeka*, Osijek, 1996.
6. Sršan, Stjepan (ur.), *Kanonske vizitacije Osijeka 1732. – 1761.*, Osijek, 1997.
7. Sršan, Stjepan (ur.), *Osječki ljetopisi 1687. – 1945.*, Osijek, 1993.
8. Sršan, Stjepan (ur.), *Zemljišna knjiga grada Osijeka (Tvrđa) 1687. – 1821.*, Osijek, 1995
9. Taube, Friedrich Wilhelm von, *Slavonija i Srijem 1777./1778.*, Osijek, 2012.
10. Valentić, Mirko (ur.), *Hrvatska na tajnim zemljovodima 18. i 19. stoljeće – Virovitička županija*, Zagreb, 2002.

Literatura

1. Barbarics-Hermanik, Zsuzsa, „Reale oder gemachte Angst? Türkengefahr und Türkenpropaganda im 16. und 17. Jahrhunder, *Türkenangst und Festungsbau: Wirklichkeit und Mythos (Hrgs. Barbarics-Hermanik, Heppner)*, Frankfurt, 2009.
2. Bloch, Marc, *Apologija historije ili zanat povjesničara*, Zagreb, 2008.
3. Bösendorfer, Josip, „Muslimani u oslobođenom Osijeku", *Osječki zbornik (II/III)*, Osijek, 1948.
4. Bösendorfer, Josip, „Skela, kopitnica, tezgara i tanjara na Dravi", *Osječki zbornik (II/III)*, Osijek, 1948.
5. Bösendorfer, Josip, „Sporovi između gradske općine i tvrđavskog zapovjedništva u Osijeku", *Narodna starina (8)*, Zagreb, 1929.

6. Bösendorfer, Josip, *Prvi dani u životu Županije virovitičke poslije reinkorporacije (1745. – 1749.)*, Zagreb, 1915.
7. Buczynski, Alekander, *Gradovi Vojne krajine (I)*, Zagreb, 1997.
8. Buczynski, Alexander, ,,Vojna krajina u 18. stoljeću. Širenje krajiškog sustava na oslobođena hrvatska područja", *Povijest Hrvata – Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, 2005.
9. Budak, Neven, *Hrvatska i Slavonija u Ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007.
10. Clausewitz, Carl von, *O ratu*, Zagreb, 2010.
11. Duffy, Christopher, *The Fortress in the Age of Vauban and Friedrich the Great 1660 – 1789, Siege Warfare (II),* Routledge & Kegan Paul, London, 1985.
12. Farkaš, Dubravka. ,,Prvi statut grada Osijeka 1698. godine", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (4),* Osijek, 1997.
13. Firinger, Kamilo, ,,Pravosuđe u Slavoniji kroz stoljeća", *Zbornik radova Prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, 1970.
14. Gaćina, Sonja, Ivanković, Grgur Marko, *Planovi i vedute Osijeka,* Osijek, 1996.
15. Gavrilović, Slavko,,Razgraničenje između Vojne granice i civilne teritorije u Sremu i Slavoniji sredinom XVIII. veka", *Godišnjak Matice hrvatske (6),* Vinkovci, 1968.,
16. Georgita, Mihao, ,,Der Festungsbau im westlichen Siebenbürger im 18. Jahrhunder", *Festung und Innovation (Hrgs. Harald Heppner, Wolfgang Schmale), Jahrbuch der Österrichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrthunderts (20),* Bochum, 2005.
17. Griffith, Paddy, Dennis, Peter, *The Vauban Fortifications of France*, Osprey Publication, 2006.
18. Heppner, Harald, ,,Festung und Innovation im 18. Jahrhundert – eine Einleitung", *Festung und Innovation (Hrgs. Harald Heppen, Wolfgang Schmale), Jahrbuch der Österreichischer Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts (20),* Bochum, 2005.
19. Heppner, Harald, ,,Festung und Landschaft im Zeitalter der Türkenkriege", *Türkenangst und Festungsbau: Wirklichkeit und Mythos (Hrgs Harald Heppner, Zsuzsa Barbarics-Hermanik),* Frankfurt, 2009.
20. Heppner, Harald, Barbarics-Hermanik, Zsuzsa (Hrgs.), *Türkenangst und Festungsbau: Wirklichkeit und Mythos*, Frankfurt, 2009.
21. Hochedlinger, Michael, *Austria's Wars of Emergence 1683 – 1789*, London, 2003.
22. Holjevac, Željko, ,,Hrvatsko-slavonska Vojna krajina u ranome novom vijeku", *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvatski pod vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007.

23. Ilijanić, Mira, Mirković, Marija, „Prilog dokumentaciji o građevnoj povijesti osječke Tvrđe na prijelazu sedamnaestog u osamnaesto stoljeće", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske (4/1978. – 5/1979.)*, Zagreb, 1979.
24. Imre, Odor, „Osijek u doba cara i kralja Josipa II. 1786. godine", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (4)*, Osijek, 1997.
25. Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik – Povojačeno društvo (1754 – 1881.) (II)*, Zagreb, 1997.
26. Kekez, Hrvoje, *Bitke prekretnice hrvatske povijesti*, Zagreb, 2010., str. 70.
27. Kempf, Julije, *Požega – Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slobodnog i kraljevskog grada Požege i Požeške županije*, Požega, 1910.
28. Kljajić, Josip, „Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (6)*, Osijek, 2001.
29. Kotkin, Joel, *Povijest grada*, Zagreb, 2008.
30. Kusik, Vlastimir, „Spomenička i funkcionalna obnova Krunske utvrde osječke Tvrđe", *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske (4/1978. – 5/1979.)*, Zagreb, 1979.
31. Kušen, Dražen, Pandžić, Miljenko, „Karte povijesti uprave nekadašnje Slavonije (1684. – 1936.g.), *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (6)*, Osijek, 2001.
32. Landeka, Marko, „Dvjestopedeset godina Virovitičke županije (1745. – 1995.)", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (4)*, Osijek, 1997.
33. Lentić-Kugli, Ivy, „Dva plana osječke Tvrđe s kraja 17. stoljeća", *Osječki zbornik (16)*, Osijek, 1977.
34. Lončar-Viković, Sanja, Jurković, Željka, Strober, Dina, „Trg Vatroslava Lisinskog u osječkoj Tvrđi – povijesni i prostorni razvoj", *Elektronički časopis Građevinskog fakultea u Osijeku (6).*, Osijek, 2013.
35. Matić, Vilim, „Povijest vojno-građanskog bloka u osječkoj Tvrđi", *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku (18)*, Osijek, 2002.
36. Mažuran, Ive , *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek, 1993.
37. Mažuran, Ive (ur.), *Najstariji zapisnik općine Osijek – Tvrđa od 1705. do 1745. godine; Uvod u historiju Osijeka XVIII stoljeća*, Osijek, 1965.
38. Mažuran, Ive (ur.), *Stanovništvo Osijeka 1693-1703*, Osijek, 1974.
39. Mažuran, Ive, „Na pragu novog doba", *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996.
40. Mažuran, Ive, „Osijek u 18. stoljeći", *Od turskod do suvremenog Osijeka*, Osijek, 1996.
41. Mažuran, Ive, „Počeci djelovanja osječkog magistrata i njegovi prihodi i rashodi 1697. godine", *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku (1)* , Osijek, 1981.

42. Mažuran, Ive, „Rat za oslobođenje Slavonije ispod osmanske vladavine od 1684. do 1691.", *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje*, Osijek, 1991.
43. Mažuran, Ive, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek, 2000.
44. Mažuran, Ive, *Osnivanje vojne granice u Slavoniji 1702. godine*, Osijek, 2005.
45. Mažuran, Ive, *Urbanistički razvoj i spomenički značaj osječke Tvrđe*, Osijek, 1974.
46. Moačanin, Nenad, „Raz za oslobođenje 1683. – 1699. i njegovi rezultati u istočnoj i središnjoj Hrvatskoj i Slavoniji", *Povijest Hrvata – Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, Zagreb, 2005.
47. Mumford, Lewis, *Grad u historiji*, Zagreb, 1968.
48. Petritsch, Ernst D., „Angst als politisches Instrument der Osmanen?", *Türkenangst und Festungsbau: Wirklichkeit und Mythos Mythos (Hrgs Harald Heppner, Zsuzsa Barbarics-Hermanik)*, Frankfurt, 2009.
49. Rill, Robert, „Das Festungswesen im Habsburgerreich des 18. Jahrhunder im überblick", *Festung und Innovation (Hrgs. Harald Heppner, Wolfgang Schmale), Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erfoschung des 18. Jahrhunderts (20)*, Bochum, 2005.
50. Rill, Robert, „Jozefinski vojni zemljovidi na prostoru Republike Hrvatske", *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeće - Virovitička županija*, Zagreb, 2002.
51. David, Saul (ed. cons.), *War – From Acnient Egypt to Iraq*, London, 2009.
52. Sršan, Stjepan (ur), *Zapisnik općine Osijek – Tvrđa od 1745. do 1770. godine*, Osijek 1987.
53. Sršan, Stjepan, „Obrtnici u Osijek u 18. st. i njihovo značenje", *Osječki zbornik (18-19)*, Osijek, 1987.
54. Sršan, Stjepan, „Uprava i arhivsko gradivo u istočnoj Hrvatskoj od kraja 17. stoljeća do 1745. godine", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (6)*, Osijek, 2001.
55. Sršan, Stjepan, „Župani i arhivsko gradivo Virovitičke županije od 1745. – 1929.", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje (6)*, Osijek, 2001.
56. Sršan, Stjepan, *Slobodni i kraljevski grad Osijek 1809.*, Osijek, 2009.
57. Szita, László, „Oslobođenje Slavonije i Osijeka od Turaka", *Glavnik arhiva Slavonije i Baranje (1)*, Osijek, 1991.
58. Valentić, Mirko, „Iz povijesti Virovitičke županije", *Hrvatska na tajnim zmeljovidima 18. i 19. stoljeća – Virovitička županija*, Zagreb, 2002.
59. Vitek, Darko, „Pravni položaj Osijeka u XVIII. stoljeću", *Scrinica Sclavonica (5)*, Slavonski Brod, 2005.
60. Vitek, Darko, „U pozadini izgradnje osječke tvrđe", *Povijesni prilozi (28)*, Zagreb, 2005.

61. Vitek, Darko, *Osijek u XVIII. stoljeću – Od zasebnih gradskih jedinica do jedinstvenog grada*, Zagreb, 2004.
62. Volkmann, Swantje, *Die Architectur des 18. Jahrhundert im Temescher Banat*, Heidelberg, 2001.
63. Živaković-Kerže, Zlata, „Voda – osnova života Osijeka", *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku (24)*, Osijek, 2008.
64. Živaković-Kerže, Zlata, „Prvi javni vodovod u Osijeku*", Scrinica Sclavonica (8)*, Slavonski Brod, 2008.

Internet

1. Brisac, Catherine, „Pagan Blaise François de - (1604-1665)", *Encyclopædia Universalis [en ligne]*, posjećeno 6. rujna 2014. URL : http://www.universalis.fr/encyclopedie/blaise-francois-de-pagan/